

Χρονικό

Διανέμεται με τον «ΠΟΛΙΤΗ» της Κυριακής

13 Ιουνίου 2010 | Τεύχος 118 | ISSN 1986-048X

Έρευνες πεδίου του Πανεπιστημίου
Κύπρου στην Παλαίπαφο

Πολιτιστικό Ίδρυμα
Τραπέζης Κύπρου

Χρονικό

Έρευνησ νόμισμα του Πάφου στην Παλαιάφο

Εξώφυλλο:

Αετός σε πτήση στον οπισθότυπο οργυρού νομίσματος του 5ου αι. π.Χ. του βασιλιά Όνασι [] της Πάφου [Νομισματική συλλογή Ποιητιστικού Ιδρύματος Τραπεζής Κύπρου].

Η έκταση και η δομή της αρχαίας πολιτείας της Πάφου παραμένουν μέχρι σήμερα άγνωστες, αν εξαιρέσει κανείς τον ερειπίωνα του ναού και το μικρό μουσείο που στεγάζεται στο «ταιφλίκι των Κουικλιών».

Από το 2002, Η Ερευνητική Μονάδα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου σε συνεργασία με το Εργαστήριο Γεωφυσικής – Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας στην Κρήτη, και με την συμβολή του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας προώθησε τη ψηφιακή χαρτογράφηση των διάσπαρτων τεκμηρίων, με σκοπό την ανατροπή αυτής της αρνητικής πραγματικότητας.

Στο σημερινό μας αφιέρωμα παρουσιάζουμε το πρωτοποριακό αυτό πρόγραμμα εφαρμοσμένης έρευνας, το οποίο προσπαθεί να προωθήσει μέσα από την εμπειρία της Παλαιάφου ένα σύγχρονο σύστημα προληπτικής προστασίας ενός μη οριοθετημένου αρχαιοπεριβάλλοντος, καθώς, όπως αναφέρει η Μαρία Ιακώβου, επιστημονική υπεύθυνη των ερευνητικών προγραμμάτων και της πανεπιστημιακής ανασκαφής Παλαιάφου: «Ο επαπειλούμενος αποκατακλιμακωτός - με σκοπό την οικιστική ανάπτυξη - μεγάλων εκτάσεων γεωργικής γης που καλύπτουν ανεξερεύνητα τμήματα της αρχαίας πολιτείας, επιβάλλει τη χρήση σύγχρονων εργαλείων εντοπισμού και διάσωσης αρχαιολογικών δεδομένων που θα ελαχιστοποιήσει το χρονικό χάσμα (και τη σύγκρουση) ανάμεσα στις αργές και πολυδάπανες διαδικασίες της παραδοσιακής ανασκαφής και τους εξουθενωτικούς ρυθμούς της σύγχρονης ανάπτυξης».

Μαρία Κωνσταντή

Εβδομοδιαία Έκδοση
της Εφημερίδας

ΠΟΛΙΤΗΣ
Το Λέξιόν

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ: Εκδόσεις Αρκτίνας Λτδ

ΕΚΔΟΤΗΣ: Γιάννης Παποδόπουλος

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Διονύσιος Διονυσίου

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Χάρης Νικολαΐδης

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ ΧΡΟΝΙΚΟΥ: Μαρία Κωνσταντή

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟ: Μιχάλης Φενερίδης

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: STAVRINIDES PRESS

4 Οι γραπτές πηγές και η πολιτική ιστορία του βασιλείου της Πάφου

Οι πρώτοι επώνυμοι βασιλείς και τα κυπριακά βασίλεια • Από τον βασιλιά της Γραμμικής Β' γραφής των Μυκηναίων στον βασιλιά της συλλαβικής γραφής της Κύπρου • Η έδρα των βασιλέων της Πάφου

8 Έκταση και δομή του αρχαίου άστεως: οι άγνωστοι παρονομαστές

Ψηφιοποίηση Αρχαιολογικών Καταλοίπων και Συστήματα Γεωγραφικών Πληροφοριών

10 Ερευνητικά προγράμματα 2006-2010

Γεωφυσικές και ανασκαφικές έρευνες • Ορατά μνημεία της αρχαίας πολιτείας • Λανθασμένες εντυπώσεις • Ανάγλυφο εδάφους και οροπέδια • Ταφικό περιβάλλον • Νέες έρευνες στα οροπέδια Μάρτσελλου και Χατζηπαπουλλά

16 Η ίδρυση της Πάφου και των πρώτων λιμανιών

Λατρεία, χαλκός και λιμάνια: το τρίπτυχο της οικονομικής διαχείρισης • Λιμάνια και πολιτική γεωγραφία της Αρχαίας Κύπρου • Ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός και το χαμένο λιμάνι • Οι δρόμοι του χαλκού

20 Ιστορία της έρευνας

Οι γραπτές πηγές και η πολιτική ιστορία του βασιλείου της Πάφου

Στήλη με ελληνική συλλαβική επιγραφή: 'ο βασιλιάς της Πάφου Νικοκλής, ο ιερέας της Άνασσας, ο γιος του βασιλιά Τίμαρχου της Πάφου, ανέθεσε στη θεά'. [Ivo Nikolaou, *Cypriot Inscribed Stones*. Nicosia: Department of Antiquities 1971. Εκτίθεται στο Μουσείο Πάφου].

Αργυρό νόμισμα (σίγγλος) Πάφου 5ου αι.: ταύρος και φτερωτός ήλιος στον εμπροσθότυπο. Αετός στον οπισθότυπο και συλλαβική επιγραφή του βασιλιά Μινέα. [S. Hadjisavvas, *From Ishtar to Aphrodite. 3200 years of Cypriot Hellenism*. New York: Alexander Onassis Foundation 2003. Κυπριακό Μουσείο, Λευκωσία].

π.Χ.).

Ευτυχώς, όμως, υπάρχει το **επιγραφικό τεκμήριο**. Ο απaráμιλλος πλούτος των ελληνικών επιγραφών της Πάφου, συλλαβικών και αλφαβητικών, και των νομισματικών κοπών των βασιλέων της, μας επιτρέπει να συντάξουμε όχι μόνο τον πλουσιότερο αλλά και τον αρχαιότερο κατάλογο επώνυμων βασιλέων μιας ελληνικής δυναστείας που κυβέρνησε την Πάφου τουλάχιστο από τις αρχές του 7ου έως και το τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Οι πρώτοι επώνυμοι βασιλείς και τα κυπριακά βασίλεια

Σε ένα πολύτιμο αργυρό κύπελλο των αρχών του 7ου π.Χ. αι. από τη συλλογή Cesnola του Μητροπολιτικού Μουσείου στη Νέα Υόρκη απαντά χαραγμένη στην κυπριακή συλλαβική γραφή η ελληνική επιγραφή, «**Είμαι του Ακέστορος, βασιλιά της Πάφου**». Επίσης, σε ένα ζεύγος χρυσά ψέλια

Αν βασιστούμε αποκλειστικά στις φιλολογικές πηγές της αρχαιότητας, που ανήκουν ως επί το πλείστον στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, η πολιτική ιστορία του βασιλείου της Πάφου θα παραμείνει πέρα για πέρα άγνωστη μέχρι και το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Μόνο τότε, στην περίοδο της σύγκρουσης των Διαδόχων, οι ιστοριογραφικές πηγές (Διόδωρος Σικελιώτης και Αρριανός) αναφέρονται ονομαστικά στον τελευταίο Πάφιο βασιλιά, τον Νικοκλή, που βασίλευσε στις τελευταίες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ. και έπεσε θύμα -όπως και οι υπόλοιποι βασιλείς της Κύπρου- της τελεσίδικης απόφασης του Πτολεμαίου Α' να καταλύσει τα κυπριακά βασίλεια (γύρω στο 300

Το Αρχαϊκό πορτραίτο του βασιλιά-ιερέα από την επίκωση στο Μάρ-τσελλο. Από το F.-G. Maier, *Alt-Paphos auf Cypern*, Mainz 1985. Εκτίθεται στο Μουσείο του Liverpool.

Αργυρό κύπελλο με επιγραφή βασιλιά Ακέστορα Πάφου. [V. Karageorghis, *Ancient Art from Cyprus. The Cesnola Collection in the Metropolitan Museum of Art. New York 2000*].

(βραχιόλια) από την ίδια συλλογή (αλλά χαμένα σήμερα) απαντά, και πάλι στο συλλαβάριο, μια δεύτερη βασιλική επιγραφή, που και αυτή χρονολογείται στον 7ο π.Χ. αιώνα: «**Είμαι του Ετέανδρου, βασιλιά της Πάφου**». Σύμφωνα με τα ισχύοντα μέχρι σήμερα επιγραφικά δεδομένα, ο Ακέστωρ και ο Ετέανδρος είναι οι πρωϊμότερες ιστορικές - και όχι μυθικές (όπως π.χ. ο Αγαμέμνων ή ο Κέκροπας) - προσωπικότητες του ελληνόφωνου κόσμου, οι οποίες φέρουν τον τίτλο του **βασιλιά**. Γι' αυτό και τα εγχειρίδια της αρχαίας ιστορίας θα πρέπει κάποτε να αναγνωρίσουν τον **Ακέστορα** και τον **Ετέανδρο** ως τους αρχαιότερους επώνυμους πολιτικούς ηγέτες της Κύπρου αλλά και του ευρύτερου Ελληνισμού.

Από τον βασιλιά της Γραμμικής Β' γραφής των Μυκηνναίων στον βασιλιά της συλλαβικής γραφής της Κύπρου

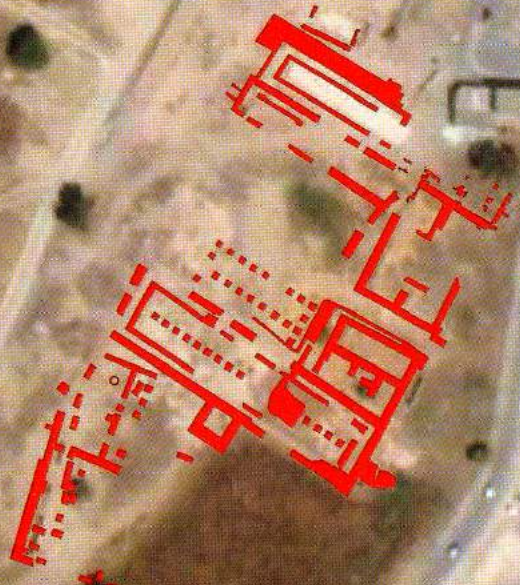
Γνωστός από τα οικονομικά αρχεία των Μυκηνναϊκών ανακτόρων του 14ου και 13ου αι. π.Χ., τότε που ακόμη δεν σήμαινε τίποτε περισσότερο από τον τοπικό υπεύθυνο μιας ομάδας τεχνιτών, συχνά χαλκουργών, ο όρος **βασιλεύς** - και

μόνον αυτός - χρησιμοποιείται στις επιγραφές και στα νομίσματα της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου της Κύπρου για να ορίσει με απόλυτη σαφήνεια τον πολιτικό ηγέτη σε όλες σχεδόν (πλην Κιτίου) τις ανεξάρτητες πολιτείες στις οποίες ήταν διαχωρισμένη η Κύπρος μέχρι και το τέλος του 4ου αι. π.Χ. Γι' αυτό και η σύγχρονη έρευνα αναφέρεται σε αυτές τις πολιτείες με τον όρο **κυπριακά βασίλεια**.

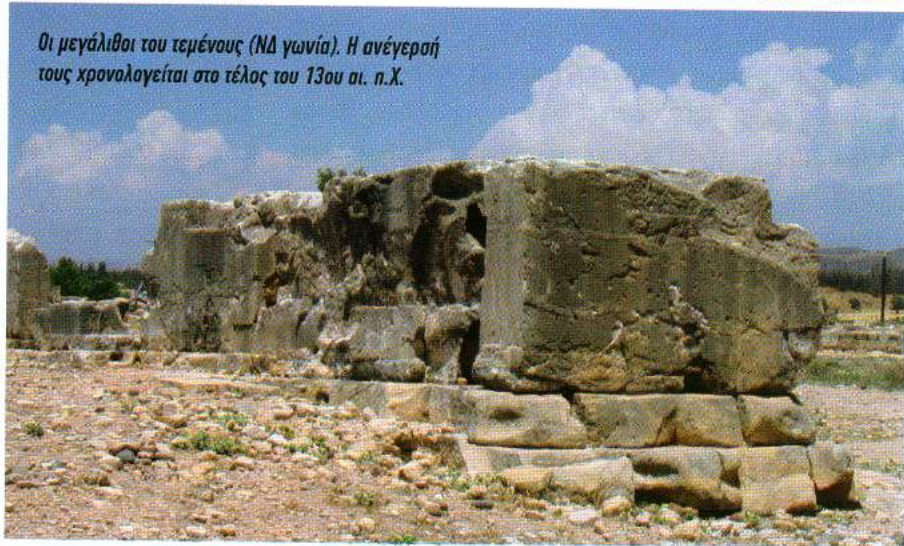
Η έδρα των βασιλέων της Πάφου

Που να βρίσκεται άραγε η **διοικητική έδρα** του κράτους του Ακέστορα, του Ετέανδρου, και των τόσων άλλων βασιλέων που τους διαδέχθηκαν; Του Νικοκλή εξαιρουμένου, όλοι τους παραμένουν ονόματα σε επιγραφές και νομίσματα αφού δεν μνημονεύονται στις σωζόμενες ιστοριογραφικές πηγές της αρχαιότητας. Η απάντηση, βέβαια, αναφορικά με την πρωτεύουσά τους είναι φαινομενικά απλή αφού γνωρίζουμε το θρησκευτικό κέντρο το βασιλείου τους: το **τέμενος** της **Παλαιάφου**. Το αρχαιότερο και διασημότερο **ιερό** της **Αφροδίτης** της Κύπρου βρίσκεται σήμερα μέσα στα όρια της κοινότητας **Κουκλιών** (τα Κουβούκλια), σε ένα πλάτωμα με

Ψηφιοποιημένη κάτοψη του ιερού της Αφροδίτης, ανάμεσα στα σπίτια του χωριού Κούκλια (βόρεια) και στο κτίριο της αγρέπαιλης των Κουκλιών (νότια).

Οι μεγάλιθοι του τεμένους (ΝΔ γωνία). Η ανέγερσή τους χρονολογείται στο τέλος του 13ου αι. π.Χ.

μαγευτική θέα προς τη θάλασσα - ιδιαίτερα την ώρα που δύει ο ήλιος - το οποίο η **Κύπριδα** είναι υποχρεωμένη (από τα Μεσαιωνικά χρόνια) να το μοιράζεται με την αγρέπαυλη μιας πολύ νεώτερης βασιλικής οικογένειας: αυτής των Λουζινιανών που διέθεταν στα Κουβούκλια ένα μεγάλο φέουδο με φυτείες ζαχαροκάλαμου και διυλιστήρια ζάχαρης.

«κι' η Αφροδίτη έφτασε καλόγελη στην Κύπρο,

Στην Πάφο που' χε τέμενος, βωμό θυμιατισμένο»

Οδύσσεια θ' 362-3

(μετάφραση: Κυριάκος Χατζηϊωάννου)

Μια σωρεία αρχαίων πηγών, με προεξάρχουσα την *Οδύσσεια*, καθιστούν δεδομένο ότι, από τότε που οι ραψωδοί απαγγέλλαν τα Ομηρικά έπη, το **τοπωνύμιο Πάφος** είχε ταυτιστεί στη συνείδηση των ελληνόφωνων πληθυσμών της Μεσογείου με το επίκεντρο της λατρείας μιας θεάς που οι Έλληνες ονόμασαν Αφροδίτη. Αν, όμως, συγκεντρώσουμε όλες τις αναφορές της αρχαίας γραμματείας στις οποίες εμφανίζεται το τοπωνύμιο **Πάφος**, θα συνειδητοποιήσουμε ότι δεν μας μιλούν για **την πολιτεία της Πάφου**. Αναφέρονται μόνο στη θεά και το ιερό της.

«Υπάρχει στην Τεγέα..., και ναός της Αφροδίτης της

Μια σωρεία αρχαίων πηγών, με προεξάρχουσα την Οδύσσεια, καθιστούν δεδομένο ότι, από τότε που οι ραψωδοί απαγγέλλαν τα Ομηρικά έπη, το τοπωνύμιο Πάφος είχε ταυτιστεί στη συνείδηση των ελληνόφωνων πληθυσμών της Μεσογείου με το επίκεντρο της λατρείας μιας θεάς που οι Έλληνες ονόμασαν Αφροδίτη.

λεγομένης Παφίας. Τον ίδρυσε η Λαοδίκη, που είχε πρόγονό της τον Αγαπήνορα, ... αυτόν που οδήγησε σαν αρχηγός τους Αρκάδες στην Τροία, μα αυτή [η Λαοδίκη] κατοικούσε στην Πάφο» (Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* 8.53)

Ακόμη και στον 5ο αι. π.Χ., όταν πρώτος ο «πατέρας της ιστορίας», ο Ηρόδοτος, αποκαλεί τη θεά **Παφία**, από τη γεωγραφική θέση της λατρείας της, δεν καταθέτει καμιά πληροφορία για την Πάφο, ούτε και την αναφέρει ως βασίλειο της Κύπρου.

Εξωτερική (νότια) όψη αγρέπαυλης Κουκλιών.

Έκταση και δομή του αρχαίου άστεως: οι άγνωστοι παρονομαστές

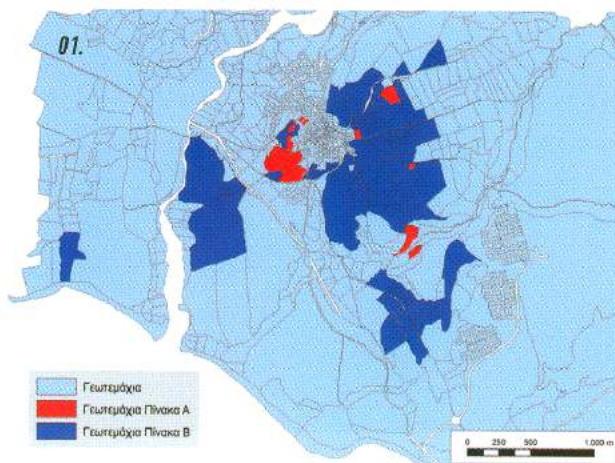
Εκτός από τη σιωπή (άγνοια;) των αρχαίων πηγών για την **πολιτεία της Πάφου**, ο σύγχρονος ταξιδιώτης, που επισκέπτεται τον **ερειπίωνα του ιερού** και το μικρό, κομψό μουσείο που στεγάζεται σε δυο πετρόχτιστες αίθουσες στο «κάστρο» ή «τσιφλίκι των Κουκλιών», έχει να αντιμετωπίσει και μια δεύτερη παραδοξότητα: πέρα από το άμεσο περιβάλλον του ιερού, το μάτι δεν συναντά άλλα μνημεία. Βλέπει μόνο μαλακούς λόφους και βαθιές κοιλάδες. Και όμως, το 300 π.Χ., όταν ο Πτολεμαίος Α' κατέλυσε τα κυπριακά βασίλεια, το **άστυ της Πάφου**, που η ίδρυσή του ανάγεται στη δεύτερη π.Χ. χιλιετία (περί το 1700 π.Χ.), είχε ήδη πίσω του κοντά χίλια-πεντακόσια συνεχή χρόνια ζωής, που όμως αντιπροσωπεύονται σήμερα, άλλοτε αμυδρά και άλλοτε έντονα, από ταφικά ευρήματα, και σπανίως από ορατά μνημεία. Τόσο η **έκταση, όσο και η δομή** του αρχαίου άστεως της Πάφου παραμένουν άγνωστες αφού οι ενδείξεις για το **διοικητικό, οικιστικό και βιοτεχνικό περιβάλλον** είναι από ελλιπείς έως ανύπαρκτες.

Ψηφιοποίηση Αρχαιολογικών Καταλοίπων και Συστήματα Γεωγραφικών Πληροφοριών

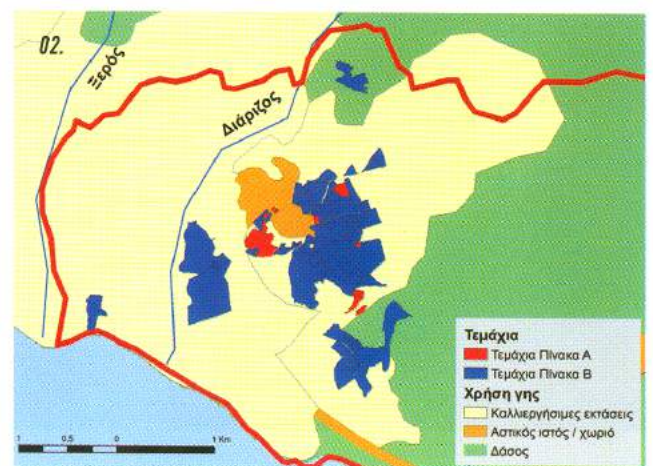
Με στόχο την ανατροπή αυτής της αρνητικής πραγματικότητας, που αφήνει αίολη την ιστορική και αρχαιολογική ερμηνεία, η **Ερευνητική Μονάδα Αρχαιολογίας** του Πανεπιστημίου Κύπρου σε συνεργασία με το Εργαστήριο Γεωφυσικής – Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος στο **Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών** του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας στην Κρήτη, και με την πολύτιμη συμβολή του **Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας** (που, ανάμεσα σε άλλα, παραχώρησε και τον ορθοφωτοχάρτη της περιοχής Κουκλιών), προώθησε το 2002 τη ψηφιακή χαρτογράφηση των διάσπαρτων τεκμηρίων.

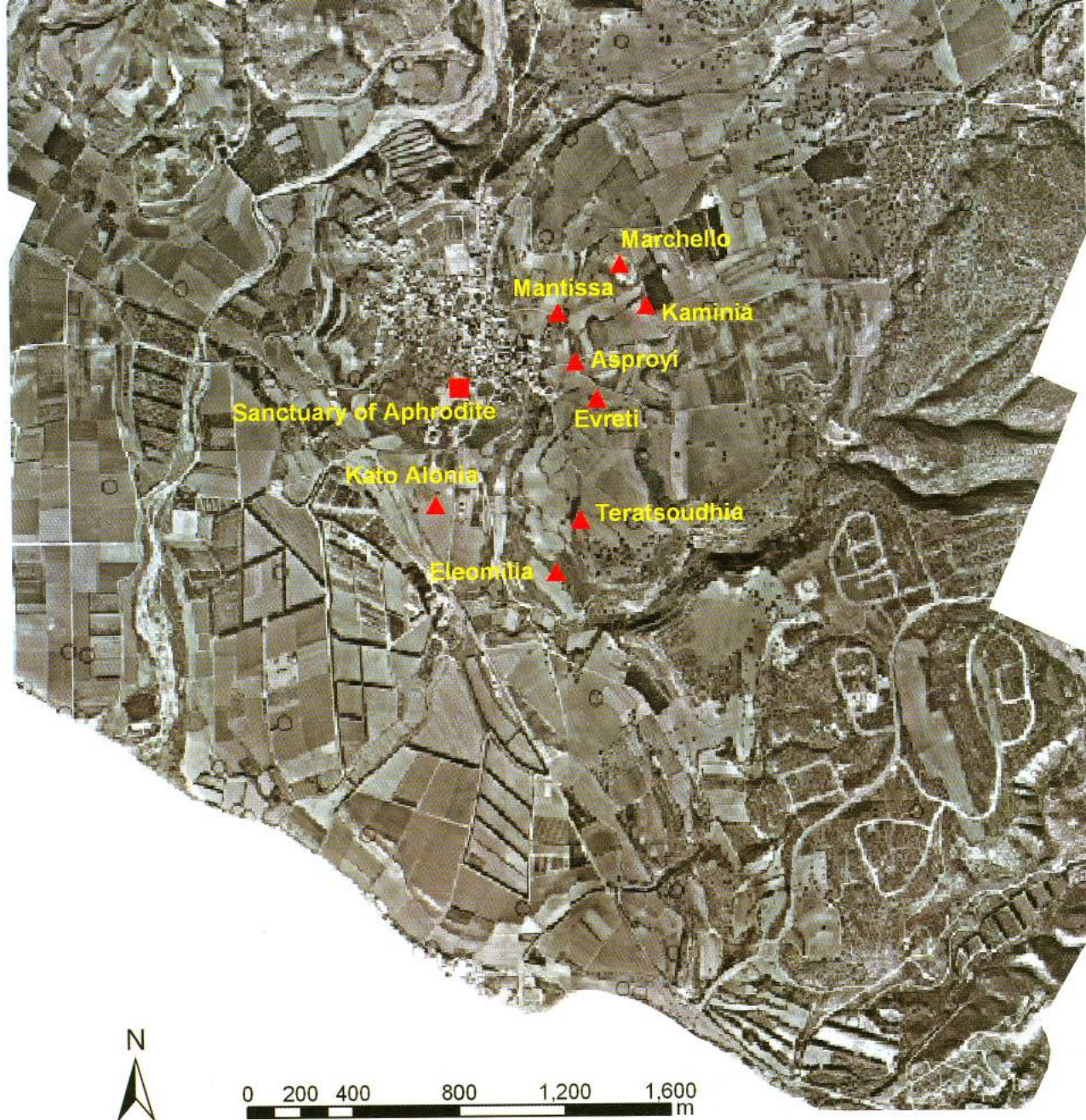
Η διαδικασία της ψηφιοποίησης αρχαιολογικών καταλοίπων θεωρείται ένα αναγκαίο και απαραίτητο στάδιο της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας. Η ψηφιοποίηση δεν είναι τίποτα άλλο παρά η μεταφορά της πραγματικής πληροφορίας

01. Χάρτης που αποτυπώνει το ιδιοκτησιακό καθεστώς και το καθεστώς προστασίας μνημείων.

02. Χάρτης που αποτυπώνει τις βασικές χρήσεις γης μέσα στα όρια της κοινότητας Κουκλιών: στο ανατολικό τμήμα επικρατεί το δάσος και στο δυτικό η αγροτική γη.

Ορθοφωτοκάρτης περιοχής Παλαιά-φου με θέσεις της Εποχής του Χαλκού. Στα δυτικά διακρίνεται η πορεία του ποταμού Διάριζου.

σε ένα ψηφιακό περιβάλλον, όπως είναι η οθόνη ενός υπολογιστή. Για τη ψηφιακή χαρτογράφηση των ορατών (π.χ. αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ιερού) αλλά και μη ορατών μνημείων (π.χ. συστάδες τάφων) της εκτεταμένης αρχαιολογικής θέσης της Παλαιάφου έγινε χρήση σύγχρονων τοπογραφικών οργάνων, τα οποία είναι σε θέση να παρέχουν ακρίβεια της τάξης των δύο ή τριών χιλιοστών. Χρησιμοποιήθηκαν τα **Δορυφορικά Συστήματα Πλοήγησης**, γνωστά με το ακρωνύμιο **GPS** (Global Positioning System), που αποτελούν ένα παγκόσμιο σύστημα εντοπισμού θέσης, το οποίο βασίζεται σε ένα «πλέγμα» τεχνητών δορυφόρων που περιστρέφονται στο διάστημα, σε υψόμετρο 20.000 μέτρων πάνω από τη Γη. Οι δορυφόροι αυτοί, χάρη στη σύγχρονη τεχνολογία μπορούν να παρέχουν ακριβείς πληροφορίες για τη θέση ενός σημείου, τόσο οριζοντιογραφικά όσο και υψομετρικά.

Η μεταφορά της πληροφορίας στο ψηφιακό περιβάλλον επιτρέπει στους ερευνητές την πολύ-επίπεδη, χωρική και

χρονολογική αξιοποίησή της και τη συσχετίσή της με άλλου είδους πληροφορίες, όπως είναι, για παράδειγμα, το ιδιοκτησιακό καθεστώς στην υπό διερεύνηση περιοχή και το καθεστώς προστασίας αρχαιολογικών ζωνών-σύμφωνα με τους Πίνακες Α' και Β' (σελ. 8, φωτό 01) του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου. Απαραίτητες πρέπει, επίσης, να θεωρούνται οι πληροφορίες που αφορούν στο ευρύτερο περιβάλλον των αρχαιολογικών θέσεων, όπως είναι το υψόμετρο, οι καλλιέργειες, η γεωλογική σύσταση του εδάφους, κ.ά.

Ειδικά για τις τελευταίες, η ερευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου Κύπρου εκφράζει θερμές ευχαριστίες για την παραχώρηση δεδομένων από το **Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης**.

Η διαχείριση όλων των πιο πάνω πληροφοριών γίνεται με τα **Συστήματα Γεωγραφικών Πληροφοριών** (GIS: Geographical Information Systems), τα οποία μπορούν να συνεργάζονται και με μια βάση αρχαιολογικών δεδομένων.

Ερευνητικά προγράμματα 2006-2010

Η βάση του Ψηφιακού Αρχαιολογικού Άτλαντα Παλαιπάφου, η οποία κτίστηκε το 2002, εμπλουτίζεται και αναβαθμίζεται έκτοτε με μια πληθώρα νέων δεδομένων που, ειδικά από το 2006, παράγονται από συστηματικές έρευνες πεδίου, στο πλαίσιο δυο συγγενών προγραμμάτων. Σήμερα, τα δύο προγράμματα συντρέχουν ακόμη, αλληλοσυμπληρώνοντας το ένα το άλλο. Πρόκειται, αφενός, για ένα πιλοτικό πρόγραμμα εφαρμοσμένης έρευνας που προσπαθεί να προωθήσει μέσα από την εμπειρία της Παλαιπάφου ένα σύγχρονο σύστημα προληπτικής προστασίας ενός μη οριοθετημένου αρχαιο-περιβάλλοντος. Ο επαπειλούμενος αποχαρκτηρισμός - με σκοπό την οικιστική ανάπτυξη - μεγάλων εκτάσεων γεωργικής γης που καλύπτουν ανεξερεύνητα τμήματα της αρχαίας πολιτείας, επιβάλλει τη χρήση σύγχρονων εργαλείων εντοπισμού και διάσωσης αρχαιολογικών

δεδομένων που θα ελαχιστοποιήσει το χρονικό χάσμα (και τη σύγκρουση) ανάμεσα στις αργές και πολυδάπανες διαδικασίες της παραδοσιακής ανασκαφής και τους εξουθενωτικούς ρυθμούς της σύγχρονης ανάπτυξης.

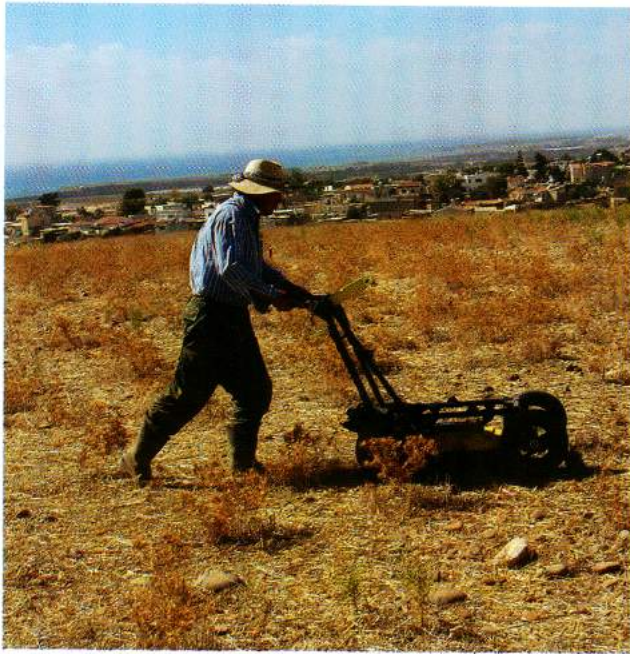
Το δεύτερο ερευνητικό πρόγραμμα έχει θέσει ως πρωταρχικό του στόχο την αναζήτηση και ανασύνθεση της δομής του αστικού και διοικητικού περιβάλλοντος της αρχαίας Πάφου από την εποχή της ίδρυσής της έως και την κατάλυση του βασιλείου. Η υλοποίησή του βασίζεται στις ίδιες σύγχρονες μεθόδους έρευνας, αλλά η επαλήθευση γίνεται με σύντομης διάρκειας στοχευμένες ανασκαφές.

Γεωφυσικές και ανασκαφικές έρευνες

Εν ονόματι των κοινών στόχων των δυο προγραμμάτων έγιναν, με την άδεια του Τμήματος Αρχαιοτήτων (το 2003 και

Ανασκαφή Πανεπιστημίου Κύπρου 2009 στο οροπέδιο του Χατζηαπουλλά.

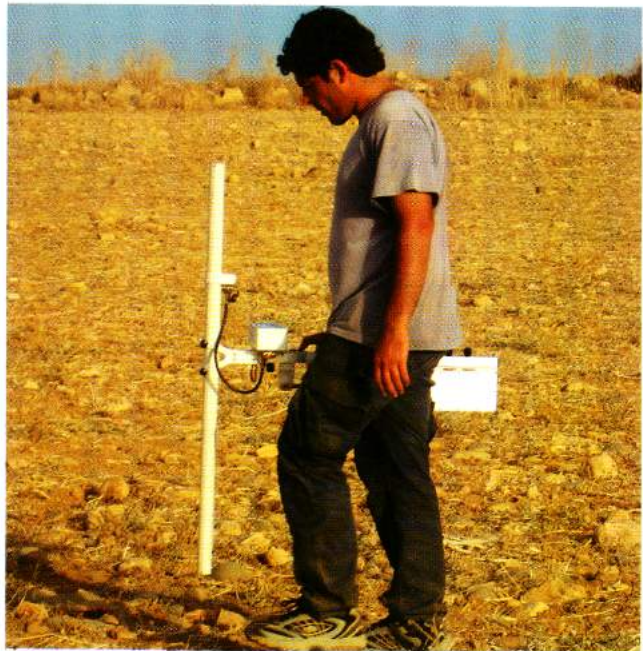
το 2007), επιφανειακές έρευνες (σε κάναβους 20x20 μ.) με ηλεκτρικά και μαγνητικά εργαλεία γεωφυσικής τηλεπισκόπησης και με γεωραντάρ. Οι γεωφυσικές διασκοπήσεις αποσκοπούσαν στην επαύξηση της αρχαιολογικής ορατότητας του αστικού ιστού της Παλαιπάφου με τον εντοπισμό μνημείων που παραμένουν ακόμη αόρατα στο υπέδαφος, και γι' αυτό επικεντρώθηκαν στα ανατολικά του ιερού, σε αγροτεμάχια του Πίνακα Β' τα οποία βρίσκονται ανάμεσα σε ορατά τμήματα μνημείων.

Τα πολύτιμα αποτελέσματα αυτών των ερευνών, που κάλυψαν συνολικά 100 στρέμματα (100.380 m²), σε συνάρτηση με τα προκαταρκτικά πορίσματα από τέσσερις ανασκαφικές αποστολές (2006-2009) σύντομης διάρκειας - καμιά δεν χρειάστηκε να ξεπεράσει τις τέσσερις εβδομάδες - που διεξήχθησαν από φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, έδωσαν στο Τμήμα Αρχαιοτήτων τα απαιτούμενα τεκμήρια για να αυξήσει το βαθμό προστασίας σε συγκεκριμένα τεμάχια γης. Όμως, οι ίδιες έρευνες δημιούργησαν και μια σειρά νέων ερωτημάτων. Για να τα επιλύσουμε, προσθέσαμε στο ερευνητικό πρόγραμμα την ανάλυση της τοπογραφίας, δηλαδή του ανάγλυφου εδάφους, η οποία μας υποχρέωσε να αναθεωρήσουμε κάποιες παραδοσιακές ερμηνείες. Ίσως, η πλέον ανατρεπτική αλλαγή στη θεώρηση της δομής της αρχαίας πολιτείας είναι η αμφισβήτηση της εικόνας ενός αστικού κέντρου που είναι εγκλεισμένο μέσα σε ένα τείχος πόλεως. Ακόμη πιο σημαντικό για την πρώιμη ιστορία της Πάφου είναι ότι μπορούμε σήμερα να επανεκτιμήσουμε το επεισόδιο της ίδρυσής της και να το συνδέσουμε με το

οικονομικό σύστημα της Αρχαίας Κύπρου (όπως θα το αναλύσουμε στη συνέχεια).

Ορατά μνημεία της αρχαίας πολιτείας

Από το 1888, που η πρώτη Βρετανική Αρχαιολογική Αποστολή προσπάθησε να εξερευνήσει την περιοχή του ιερού, μέχρι και σήμερα - δηλαδή μετά από ένα και πλέον αιώνα οργανωμένων και σωστικών αρχαιολογικών ερευνών - το τμήμα του τεμένους που είναι κατασκευασμένο με πελεκητούς μεγάλιθους παραμένει το μοναδικό ορατό μνημείο που συνδέεται με την πρώτη περίοδο άνθησης της πολιτείας της Πάφου στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Όλα τα άλλα υλικά τεκμήρια που μας επιτρέπουν να αξιολογήσουμε το οικονομικό σθένος της Πάφου και τη συμμετοχή της στο διεθνές εμπόριο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, προέρχονται από

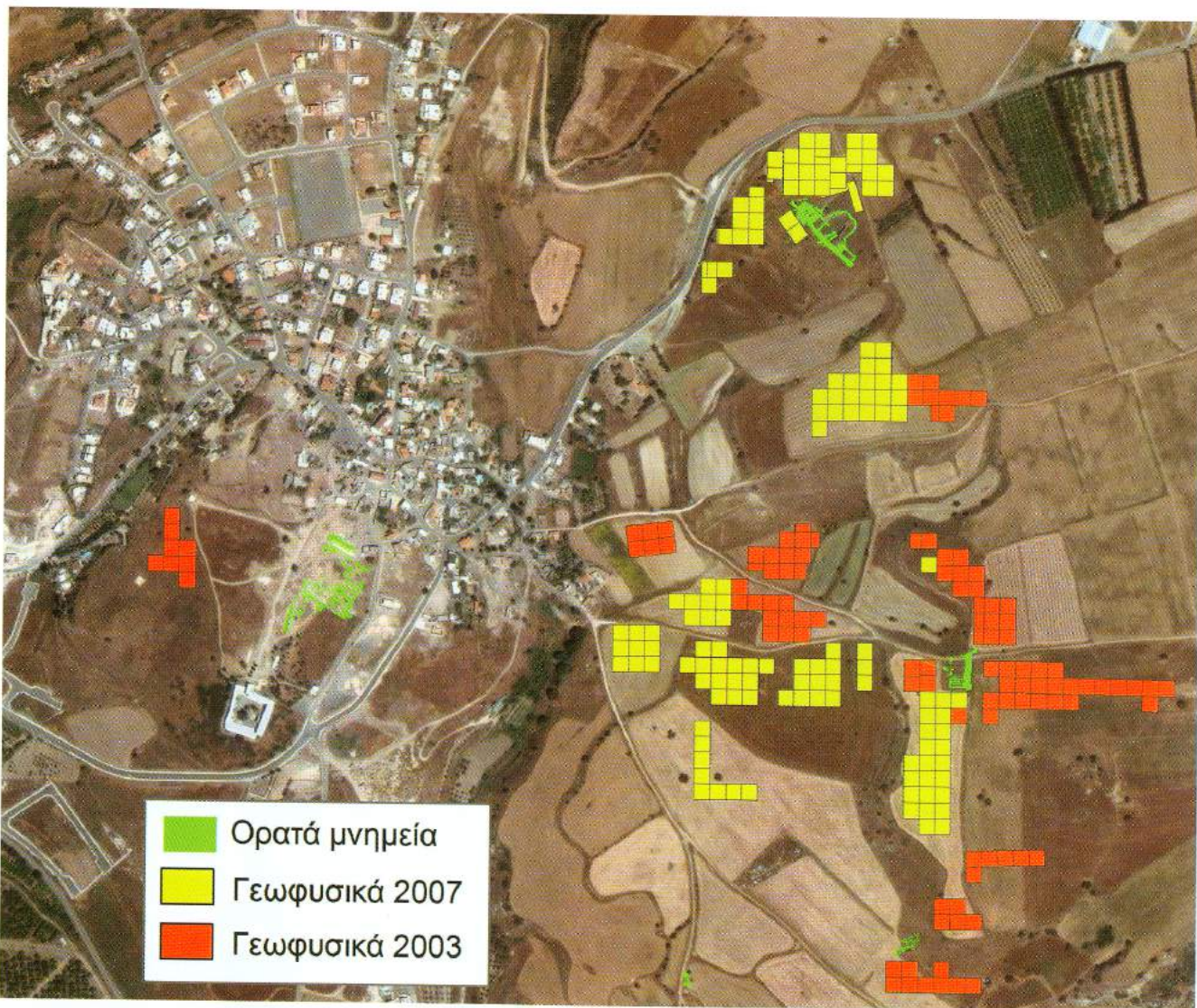

Ο Δρ. Απόστολος Σαρρής με το γεωραντάρ στο οροπέδιο της Μάντισσας (2007).

Μαγνητική επισκόπηση (2007).

ανασκαφές τάφων.

Στα βόρεια και νοτιοανατολικά του χωριού βρίσκονται μισο-κρυμμένα μέσα στα αγροτεμάχια των Κουκλιών, τέσσερα ορατά μνημεία της Εποχής του Σιδήρου, δηλαδή της πρώτης χιλιετίας π.Χ. Η ανέγερσή τους μπορεί να αποδοθεί με σιγουριά στην περίοδο λειτουργίας του βασιλείου της Πάφου, δηλαδή στην Κυπρο-Αρχαϊκή και Κυπρο-Κλασική περίοδο. Πρόκειται για ένα τμήμα αμυντικού τείχους στο λόφο του **Μάρτσελλου**, ένα μνημειακό κτίριο με πελεκητούς λίθους στο λόφο του **Χατζηναπουλλά**, μια πολυτελή περίστυλη οικία στη θέση **Ευρετή**, και έναν μεγάλο τάφο με κτιστό δρόμο στις πλαγιές της **Αρκάλου**, γνωστό ως *Σπήλαιον της Ρήγαινας*, από τον οποίο προήλθαν δυο συλλαβικές επιγραφές που διασω-

Ορθοφωτοχάρτης με κάρναβους (20x20μ.) γεωφυσικής έρευνας.

ζουν τα ονόματα των βασιλέων Εχέτιμου και Τιμοχάρη. Το καθένα από τα τέσσερα μνημεία βρίσκεται σε διαφορετική τοποθεσία, και μαζί με το ιερό ορίζουν μια έκταση που συνολικά φτάνει τα δυο τετραγωνικά χιλιόμετρα. Εξαιτίας της ανωμαλίας στο ανάγλυφο του εδάφους δεν υπάρχει μεταξύ τους, ή με το ιερό, αμεσότητα επικοινωνίας. Ιδιαίτερα σήμερα, η πρόσβαση σ' αυτά δεν είναι καθόλου αυτονόητη αφού είναι δυσδιάκριτα από το ιερό: τα κατάλοιπά τους χάνονται μέσα στο φυσικό περιβάλλον.

Λανθασμένες εντυπώσεις

Εύκολα, λοιπόν, θα μπορούσε να δημιουργηθεί στον επισκέπτη - εξαιτίας της απουσίας οπτικής επαφής με άλλα μνημεία - η εντύπωση ότι το λατρευτικό κέντρο της Πάφου λειτουργούσε σε απόσταση από την καθημερινότητα των ανθρώπων της Παφιακής πολιτείας, περίπου όπως ένα μοναστήρι που επιδιώκει να βρίσκεται έξω από το δημόσιο περιβάλλον. Αυτή είναι μια άκρως λανθασμένη εικόνα που υποβαθμίζει την αμεσότητα της σχέσης που είχε το ιερό με το οικονομικό και πολιτειακό περιβάλλον της αρχαίας Πάφου από την εποχή της ανέγερσης του μνημειακού τεμένους γύρω στα 1200 π.Χ.

Γι' αυτό, άλλωστε, οι βασιλικές επιγραφές του 4ου αι. δηλώνουν το διπλό αξίωμα - του βασιλιά της Πάφου και ιερέα της Άναςσας - που διατηρούσαν οι ηγέτες της Πάφου μέχρι και τον τελευταίο.

Εξίσου λανθασμένη είναι η ευρέως διαδεδομένη εντύπωση ότι η Παλαίπαφος όφειλε την ευμάρειά της στη διεθνή φήμη του ναού της Αφροδίτης. Ο «προσκυνηματικός τουρισμός» κάθε άλλο παρά ήταν η οικονομική βάση για τη μακρόβια ανάπτυξη ενός μεγάλου κράτους, όπως ήταν η Πάφος, που εκτεινόταν σε ολόκληρη την υδρολογική λεκάνη της νοτιοδυτικής Κύπρου.

Η συμμετοχή της Πάφου στο διεθνές μεσογειακό εμπόριο, τόσο στη διάρκεια της 2ης όσο και της 1ης χιλιετίας, αλλά και η ίδια της η υπόσταση ως ανεξάρτητης πολιτείας βασιζόταν - όπως ακριβώς και των άλλων κυπριακών πολιτειών - πρωτίστως στο εμπόριο των μετάλλων. Στη διαχείριση των πολλών και απαιτητικών σταδίων αυτής της βαριάς και εξειδικευμένης βιομηχανίας, που ξεκινά από τις χαλκοφόρες λάβες ολόγυρα στους πρόποδες του Τροόδους για να καταλήξει στα παράλια και στα λιμάνια εξαγωγής του χαλκού, οφείλουμε να αναζητήσουμε το οικονομικό σύστημα που

Η ανασκαφική ομάδα του Πανεπιστημίου Κύπρου στο Χατζηπατουλλά το 2009.

έδωσε ζωή σε τόσες πολλές κυπριακές πολιτείες της αρχαιότητας.

Ανάγλυφο εδάφους και οροπέδια

Μια προσεκτική ανάλυση του ανάγλυφου όλης της έκτασης που περιέχεται ανάμεσα στα ορατά μνημεία, συμπεριλαμβανομένου του ιερού, μας επιτρέπει να δούμε ότι το αστικό περιβάλλον της βασιλικής πρωτεύουσας δεν ήταν δυνατό να είναι συμπαγές. Είναι προφανές ότι ο φυσικός κατακερματισμός της τοπογραφίας δεν ευνοούσε την αστική συνοχή, τη δημιουργία ενός συμπαγούς αστικού πυρήνα σαν αυτόν που βλέπουμε στην τειχισμένη πόλη της Έγκωμης, η οποία απλώνεται σε μια επίπεδη πεδιάδα.

Αν μελετήσουμε το ανάγλυφο σε συνάρτηση με τον χαρακτήρα των ψηφιοποιημένων πληροφοριών της περιοχής, αρχίζουμε να διακρίνουμε ότι το άστυ της Πάφου αναπτύχθηκε σε τέσσερα ξεχωριστά οροπέδια (υψώματα/λόφους) - **Μάρτσελλος**, **Μάντισσα**, **Χατζηπατουλλάς** και **Αλώνια** (το ορο-

πέδιο του ιερού) - που το καθένα διαθέτει απότομες πλαγιές και συγκεκριμένα όρια. Ανάμεσα τους υπάρχουν βαθιές κοιλάδες (όπως τα **Καμίνια** αλλά και η **Ξερολίμνη** με το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο που παραπέμπει σε μια υγρή κοιλάδα που στέγνωσε) ή ρέματα, όπως οι **Λούρες** που καταλήγουν στη θάλασσα. Κοιλάδες, λίμνες και ρέματα μπορεί να δυσχεραίνουν την άμεση επικοινωνία ανάμεσα στα οροπέδια αλλά συντείνουν στο να έχει το κάθε ένα μια ξεχωριστή υπόσταση - πιθανόν και ιδιαίτερη κοινωνική, πολιτική ή οικονομική ταυτότητα. Για παράδειγμα, στη **Μάντισσα**, το μεσαίο από τα τρία ισουψή (112 μ.) οροπέδια στα βόρεια και ανατολικά του ιερού, δεν έχουν μέχρι στιγμής εντοπισθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Υποθέτουμε ότι η **Μάντισσα** ήταν αφιερωμένη σε μια, πιθανώς βιοτεχνική δραστηριότητα, και γι' αυτό η θέση θα αποτελέσει στόχο εξειδικευμένης έρευνας στο εγγύς μέλλον.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι τα ορατά μνημεία, τόσο στον **Μάρτσελλο** όσο και στον **Χατζηπατουλλά**, καταλαμβάνουν τη ψηλότερη βαθμίδα των οροπεδίων τους: από αυτό το σημείο

Σε χάρτη της Google Earth σημειώνονται οι θέσεις των ορατών μνημείων μέσα στο αχανές τοπίο της Παλιπάφου.

εξασφαλίζουν μια μοναδική και άμεση οπτική επαφή με την ακτογραμμή και με το ιερό. Στην αρχή μας ξένιζε που το τέμενος της θεάς είχε τοποθετηθεί στο χαμηλότερο οροπέδιο, αλλά η ανάλυση της τοπογραφίας μας επέτρεψε να αντιληφθούμε ότι από αυτό το χαμηλό πλάτωμα, τα **Αλώνια**, το ιερό διέθετε μια απρόσκοπτη επικοινωνία με την ακτή και τη θάλασσα δια μέσου του ρέματος **Λούρες** στα ανατολικά του όρια.

Ταφικό περιβάλλον

Σε αντίθεση με τους τάφους της Εποχής του Χαλκού (κυρίως θαλαμοειδή σκάμματα που χρονολογούνται μεταξύ 14ου-12ου αι. π.Χ.), οι οποίοι απαντούν σε συστάδες σε πολλές διαφορετικές τοποθεσίες γύρω από το ιερό (π.χ. Ασπρογή, Καμίνια, Μάρτσελλος) γύρω από το ιερό και συνυπάρχουν με οικιστικά κατάλοιπα, οι τάφοι της Εποχής του Σιδήρου συγκεντρώνονται σε μεγάλες, οργανωμένες κοινοτικές νεκροπόλεις, όπως οι **Σκάλες**, που ιδρύονται από την αρχή της Γεωμετρικής περιόδου (11ος αι π.Χ.) πιο έξω από τα οροπέδια, και επιβάλλουν τον πλήρη διαχωρισμό οικιστικού και ταφικού περιβάλλοντος.

Νέες έρευνες στα οροπέδια **Μάρτσελλου** και **Χατζηαπουλλά**

Από το 2006, η πανεπιστημιακή ανασκαφή Παλαιπάφου έθεσε σαν στόχο να επαυξηθεί την έκταση των μνημείων που είχαν εν μέρει ανασκαφεί στη δεκαετία του 1950 στα οροπέδια **Μάρτσελλου** και **Χατζηαπουλλά** και να αναβαθμίσει το ερμηνευτικό πλαίσιο αναφορικά με τη χρήση και το χαρακτήρα τους. Με επιφύλαξη πάντοτε, μιας και είναι νωρίς για μια συνολική ερμηνεία, προτείνουμε ότι τα τείχη που υπάρχουν στο ψηλότερο πλάτωμα το καθενός από αυτά των δυο οροπέδια δεν φαίνεται να είναι τμήματα ενός ενιαίου τείχους πόλεως. Μοιάζουν να αναδείκνυαν και να προστάτευαν αυτόνομα μνημεία, πιθανώς διοικητικά κέντρα της εποχής του βασιλείου, που όμως δεν ήταν σύγχρονα: το αρχαιότερο (Αρχαϊκό) βρίσκεται στον **Μάρτσελλο** και το νεώτερο (Κλασικό) στον **Χατζηαπουλλά**.

Η περίπτωση του Χατζηαπουλλά είναι αρκετά ξεκάθαρη και δικαιολογεί την περιγραφή του μνημειακού οικοδομήματος ως βασιλικού ανακτόρου, αλλά ενός ανακτόρου που, όπως φαίνεται, βρισκόταν μέσα σε μια τειχισμένη ακρόπολη. Τμήμα του ανατολικού τείχους είχε αποκαλυφθεί από το 1950, αλλά το 2009 οι έρευνες του πανεπιστημίου επιβεβαίωσαν

ότι η βόρεια πλευρά του οροπεδίου είναι εξολοκλήρου τειχισμένη. Το τείχος έχει πλάτος τριών μέτρων και επιπλέον διαθέτει ένα καλοχτισμένο προτείχισμα.

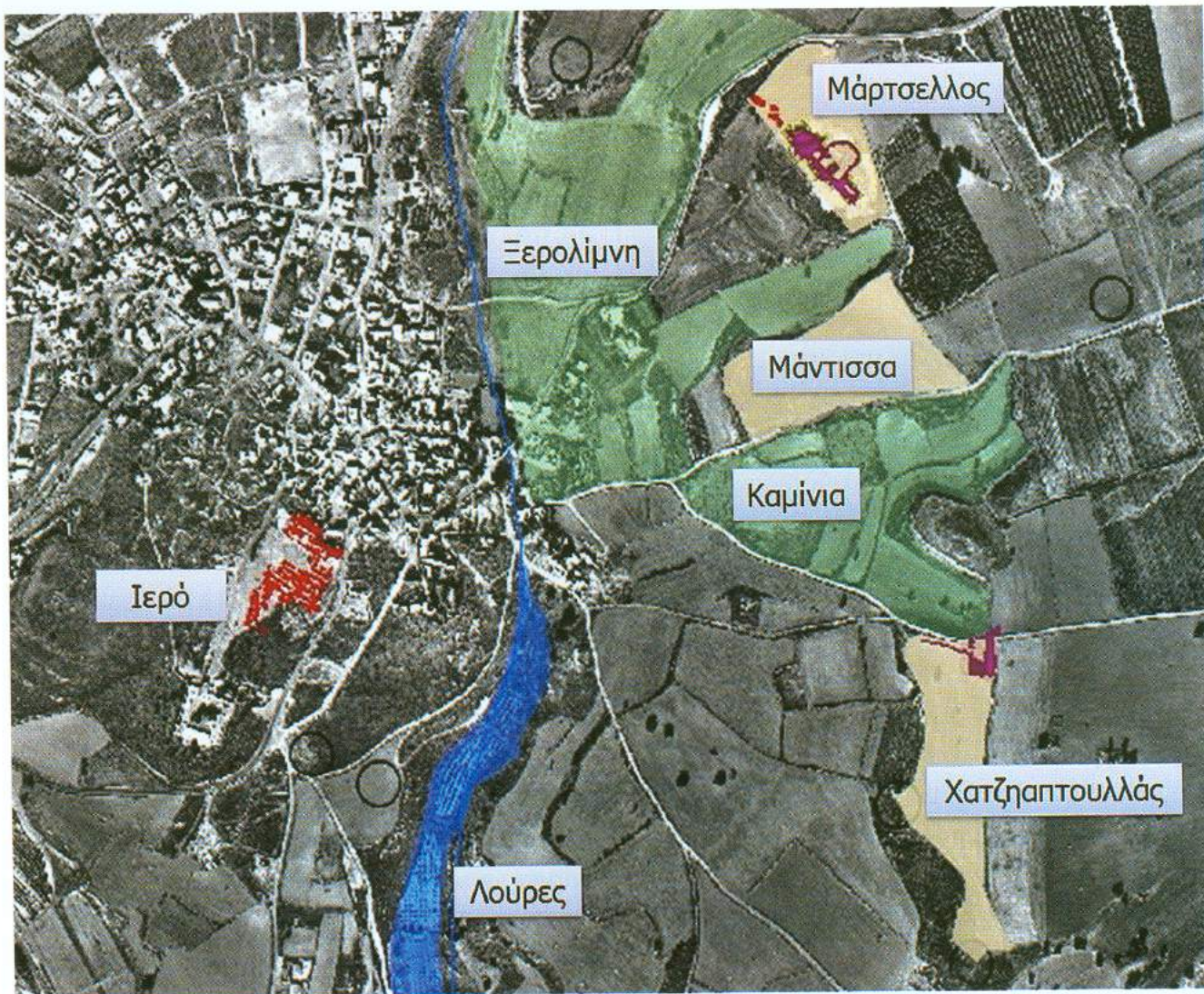
Πολύ πιο σύνθετη και δύσκολη είναι η περίπτωση του αρχαιότερου μνημειακού συγκροτήματος στον **Μάρτσελλο** που, όπως περιέγραψαν οι πρώτοι του ερευνητές - και ειδικά ο καθ. Μαίερ σε πρόσφατη δημοσίευση - φαίνεται να καταστράφηκε από εχθρική επίθεση στις αρχές του 5ου αι., ίσως στα πλαίσια συγκρούσεων που σχετίζονται με γεγονότα της Ιωνικής επανάστασης (499 π.Χ.), αν και πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι δεν υπάρχει καμιά γραπτή αναφορά (ούτε στον Ηρόδοτο) που να το επιβεβαιώνει.

Γεγονός παραμένει ότι πρόκειται για ένα μοναδικό αμυντικό έργο τεράστιου εύρους - η βάση του έχει πλάτος πέντε μέτρα και είναι εξολοκλήρου κατασκευασμένη από αργούς

Ο επαπειλούμενος αποχαρακτηρισμός μεγάλων εκτάσεων γεωργικής γης που καλύπτουν ανεξερεύνητα τμήματα της αρχαίας πολιτείας, επιβάλλει τη χρήση σύγχρονων εργαλείων εντοπισμού και διάσωσης αρχαιολογικών δεδομένων που θα ελαχιστοποιήσει το χρονικό χάσμα (και τη σύγκρουση) ανάμεσα στις αργές και πολυδάπανες διαδικασίες της παραδοσιακής ανασκαφής και τους εξουθενωτικούς ρυθμούς της σύγχρονης ανάπτυξης.

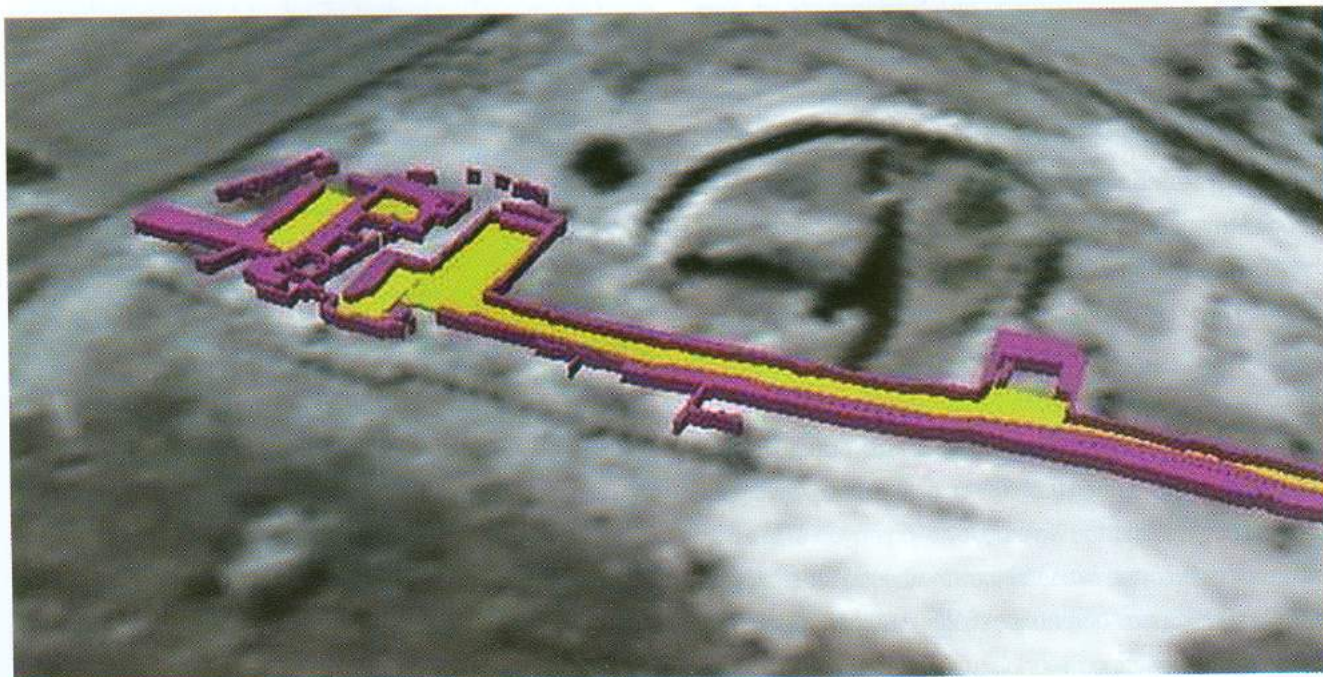
λίθους - που διαθέτει πύργους και πύλη. Οι έρευνες του πανεπιστημίου πρόσθεσαν άλλα 52 μέτρα στον δυτικό βραχίονα αυτής της μνημειακής κατασκευής αποδεικνύοντας ότι η οχύρωση εκτεινόταν από την μια ως την άλλη άκρη του λόφου.

Ο τεράστιος αποθέτης (και όχι τάφος του τείχους, όπως έχει κατ' επανάληψη ερμηνευθεί), ο οποίος περιείχε τις εκατοντάδες των συλλαβικών επιγραφών, βασιλικά αγάλματα, βωμίσκους και άλλα γλυπτά, όπως τη σφίγγα και το λιοντάρι που βλέπουμε στο Μουσείο του Κάστρου των Κουκλιών, βρίσκεται στην ΒΑ πλευρά αυτού του τείχους, ενώ η ΝΔ του όψη κοσμεύεται με μεγάλους πελεκητούς (ισοδομικούς) λίθους.

Στον ορθοφωτοχάρτη σημειώνονται τα οροπέδια με τα ορατά μνημεία, οι κοιλάδες και τα ρέματα.

Τρισδιάστατη απόδοση τείχους στο Μάρτσελλο. Διακρίνεται στα ΒΑ η τάφρος.

Γεωλογικός χάρτης Κύπρου: διακρίνονται τα χαλκοφόρα στρώματα ολόγυρα στους πρόποδες του Τροόδους και σημειώνονται οι σημαντικότερες αρχαιολογικές θέσεις.

Για το ερευνητικό πρόγραμμα που διεξάγεται στα Κούκλια με στόχο την αποσαφήνιση της δομής του αστικού περιβάλλοντος της Παλαιπάφου, η λέξη κλειδί, πίσω από την ίδρυση του πρώτου οικισμού της Πάφου (που φυσικά προηγήθηκε της ανέγερσης του μνημειακού ιερού) είναι η λέξη λιμάνι. Τα πρώτα εμπορικά λιμάνια της αρχαίας Κύπρου ιδρύθηκαν λίγο πριν από τα μέσα της 2ης χιλιετίας εν ονόματι του εξαγωγικού εμπορίου του χαλκού. Η Έγκωμη στις ανατολικές ακτές της Μεσαορίας, το Κίτιο νοτιότερα και η αρχαία πολιτεία που σήμερα βρίσκεται πίσω από την αλυκή της Λάρνακας (κοντά στον Τεκκέ της Χαλά Σουλτάν), ιδρύθηκαν σε παράλιες θέσεις όπου φαίνεται να υπήρχαν φυσικές λεκάνες κατάλληλες για ελλιμενισμό σκαφών. Η 'ιδρυτική πράξη' των κυπριακών λιμανιών οφείλεται σε ομάδες ανθρώπων που αποσπάστηκαν από διαφορετικές γεωργοκτηνοτροφικές κοινότητες της ενδοχώρας και εγκαταστάθηκαν σε αυτές τις παράλιες θέσεις για να εξυπηρετήσουν το τελευταίο στάδιο της νέας οικονομίας: το δια θαλάσσης «εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων» που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο για την αστικοποίηση μιας κοινωνίας.

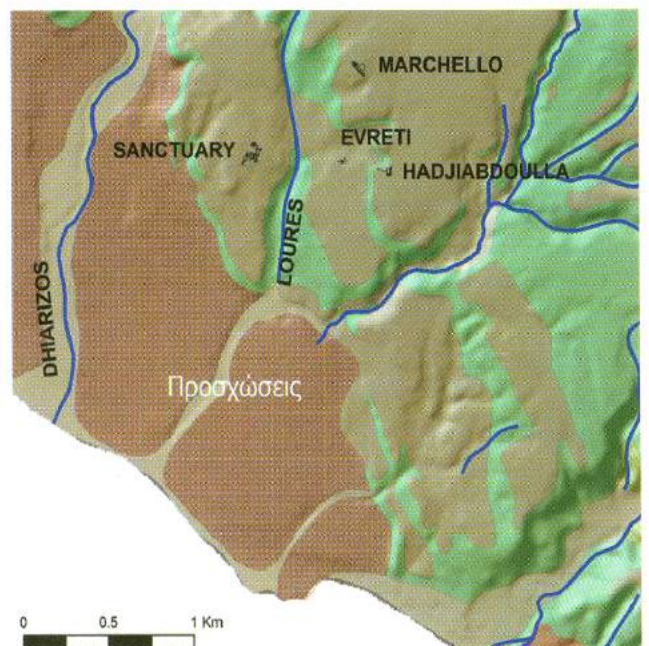
Αυτή είναι αδιαμφισβήτητη η διαδικασία ίδρυσης της Πάφου, και ας είναι δύσκολο για μας σήμερα να φανταστούμε ότι κάπου κοντά στο ιερό πρέπει να βρίσκεται θαμμένη η λεκάνη ενός φυσικού λιμανιού που στάθηκε η αιτία για την εγκατάσταση των πρώτων πληθυσμιακών ομάδων στους γύρω λόφους, εκεί που εντοπίζονται οι συστάδες των τάφων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Στους αιώνες που ακολούθησαν την ίδρυσή τους, οι θέσεις λιμάνια εξελίχθηκαν από πύλες εξόδου του πολύτιμου προϊόντος σε δυναμικές αστικές πολιτείες του 13ου αι. π.Χ. Και

τότε, γύρω στο 1200 π.Χ., συνέβη το εξής αξιοσημείωτο: σε μια περίοδο διεθνούς κρίσης που προκάλεσε την κατάρρευση των αλληλένδετων οικονομιών όλης της Μεσογείου (π.χ. Αιγυπτίων, Χετταίων και Μυκηναίων), δυο από τις πόλεις-λιμάνια της Κύπρου, το Κίτιο και η Πάφος, προσέδωσαν στα ιερά των λιμανιών τους μνημειακή μορφή.

Λατρεία, χαλκός και λιμάνια: το τρίπτυχο της οικονομικής διαχείρισης

Στην Πάφο, η προσεκτική και ενδελεχής έρευνα του καθηγητή Μαίερ στο ιερό της θεάς επιβεβαιώνει την ανέγερση του μεγαλιθικού τεμένους γύρω στα 1200 π.Χ. - χωρίς να τεκμηριώνει μια προγενέστερη χρήση του χώρου από ένα πιο ταπεινό ιερό. Αντίθετα, οι ανασκαφές του Βάσου Καραγιώργη στα ιερά του Κιτίου, έχουν τεκμηριώσει τη διαδικασία της μνημειακής αναβάθμισης των άλλοτε ταπεινών ιερών του λιμανιού με τη χρήση ισοδομικών λίθων τεραστίων διαστάσεων. Η σύγχρονη χρήση μεγαλιθικών πελεκητών λίθων για τα τεμένη, που δεν είχε προηγούμενο στο νησί, δείχνει ότι Πάφος και Κίτιο απέκτησαν πρόσβαση σε μια νέα τεχνολογία αλλά και μεγάλη ανθρωποδύναμη. Καθώς ο κόσμος χάνονταν γύρω τους, αυτές οι δύο πόλεις-λιμάνια κατάφεραν να εκμεταλλευτούν προς το συμφέρον τους την γενικευμένη κρίση και τις απώλειες των γειτόνων τους. Το πρόγραμμα εξασφάλισης και μεταφοράς υλικών και διαχείρισης εργατών που απαιτείται για την υλοποίηση αυτών των δημοσίων έργων κοινοτικής λατρείας οδηγούν στην εύλογη υπόθεση ότι τον 12ο αιώνα Κίτιο και Πάφος λειτουργούν πλέον

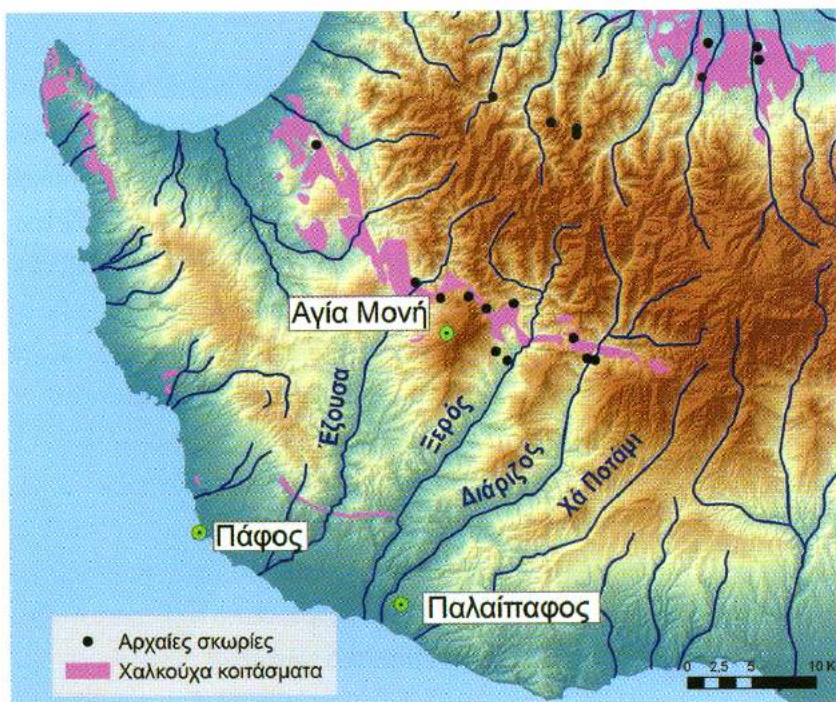
Χάρτης με προσχωσιγενή εδάφη νότια του ιερού, ανάμεσα στις εκβολές του Διάριζου και του Χαποτάμι.

Η ίδρυση της Πάφου και των πρώτων λιμανιών

ως συγκεντρωτικά κράτη. Όμως, αυτοί οι εντυπωσιακοί «καθεδρικοί» ναοί δεν ήταν μόνο θρησκευτικά μνημεία. Στο Κίτιο οι έρευνες έδειξαν ότι το πρώτο λιμάνι βρίσκεται ακριβώς μπροστά από το κυκλώπειο τείχος των ναών του Κιτίου, ενώ από την εσωτερική μεριά συγκεντρώνονται εργαστήρια χαλκού. Στην Πάφο μπορεί να μην έχει εντοπισθεί ακόμη η λεκάνη του λιμανιού, αλλά η ποσότητα σκωρίας που είχε βρεθεί (στη δεκαετία του 1950) μέσα στο ιερό σε στρώματα της Ύστερης Χαλκοκρατίας υποδεικνύει ότι, όπως και στην Έγκωμη, τα ιερά έχουν άμεση σχέση με τη διαχείριση του εμπορίου του χαλκού και των λιμανιών εξαγωγής του μετάλλου.

Λιμάνια και πολιτική γεωγραφία της Αρχαίας Κύπρου

Αρχίζει να διαφαίνεται, όλο και πιο έντονα, ότι το πολιτικό σύστημα των πόλεων βασιλείων της Αρχαίας Κύπρου ευνοούσε τη χωρική ταύτιση της διοικητικής πρωτεύουσας με το κύριο εμπορικό λιμάνι. Τα λιμάνια ορίζουν την πολιτική γεωγραφία της Αρχαίας Κύπρου, ενώ η ίδρυση ή η εγκατάλειψη τους προκαλούν δημογραφικές μεταβολές που είναι ορατές στο αρχαιολογικό δείγμα. Σήμερα γνωρίζουμε ότι η πολιτεία κοντά στη Χαλά Σουλτάν εγκαταλείφθηκε όταν το στόμιο του λιμανιού της έκλεισε και δημιουργήθηκε η αλυκή της Λάρνακας (περί τα 1100 π.Χ.). Ο πληθυσμός της πρέπει να μετοίκησε, επαυξάνοντας μάλιστα το δυναμισμό και το μέγεθος του γειτονικού Κιτίου. Είμαστε, επίσης, πεπεισμένοι ότι η εγκατάλειψη της Έγκωμης (στην πραγματικότητα πρόκειται για την πρώτη Σαλαμίνα) οφείλεται σε προσχώσεις των ποταμών που αναίρεσαν τη χρήση της λεκάνης του λιμανιού της και την ανάγκασαν να μετακινηθεί και να επανιδρύσει το λιμάνι της (τον 11ο αι. π.Χ.) εκεί που βρίσκεται η Σαλαμίνα των ιστορικών χρόνων. Πολύ αργότερα η Αμμόκωστος διαδέχθηκε τη Σαλαμίνα για τον ίδιο λόγο.

Τα λιμάνια Κιτίου και Πάφου δεν υποχρέωσαν τις πολιτείες τους να μετακινηθούν σε αυτή την κρίσιμη μεταβατική περίοδο, και σε αυτή τη συνέχεια οφείλεται η διαχρονική διατήρηση των αστικών τους δομών, από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ο πλούτος των ταφικών κτερισμάτων της Πάφου ακόμη και κατά το 12ο αιώνα – περίοδο της μεγάλης οικονομικής κρίσης – δηλώνει τη δυνατότητα που είχε να εισάγει πολύτιμες πρώτες ύλες, όπως χρυσό και ελεφαντόδοντο, τις οποίες επεξεργάζονταν ντόπιοι εξειδικευμένοι τεχνίτες. Όστε, εκεί στο ιερό της Παλαίπαφου πρέπει να ανασυνθέσουμε την εικόνα ενός μεγαλόπρεπου «καθεδρικού ναού» γύρω από τον οποίο χτυπούσε η καρδιά ενός πολυάνθρωπου και πολύβουο εμπορικού λιμανιού. Πολύ αργότερα, σίγουρα στην Κλασική εποχή, το λιμάνι της πρώτης Πάφου δεν ήταν πια λειτουργικό, και τότε η πόλη απώλεσε τελεσίδικα το λόγο για τον οποίο είχε ιδρυθεί και για τον οποίο είχε διατελέσει πρωτεύουσα ενός ανεξάρτη-

Χάρτης υδρολογικής λεκάνης της Πάφου. Σημειώνονται οι θέσεις της Παλαιάς και Νέας Πάφου και της Αγίας Μονής σε σχέση με τους ποταμούς και τα χαλκούχα κοιτάσματα.

Η μια από τις δυο συλλαβικές επιγραφές του βασιλιά Νικοκλή εντοιχισμένη στην πρόσοψη του ναού της Αγίας Μονής.

του κράτους για τόσους αιώνες. Η οργάνωση νέου λιμανιού στη **Νέα Πάφο** επέβαλε και τη μεταφορά του διοικητικού μηχανισμού του βασιλείου της Πάφου στη νέα θέση. Σε γραπτές πηγές του 3ου π.Χ. αιώνα, το άλλοτε βασιλικό κέντρο μετονομάζεται από Πάφο σε **Παλαιόπαφο** ή **Παλαιά Πάφο** για να ξεχωρίζει από τη διάδοχο, τη **Νέα Πάφο**. Δεν έχουμε πουθενά μια ακριβή χρονολόγηση αναφορικά με το πότε η μια παρέδωσε το ρόλο της πρωτεύουσας του βασιλείου στην άλλη. Όμως, η επεξεργασία ενός σώματος γραπτών και αρχαιολογικών δεδομένων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτό το δύσκολο εγχείρημα και η εκτέλεσή του, πραγματοποιήθηκε, ή έστω ολοκληρώθηκε, τον τέταρτο αιώνα επί βασιλείας Νικοκλή, που έμελλε να είναι και ο τελευταίος της βασιλείας.

Ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός και το χαμένο λιμάνι

Είναι συγκινητικό να ανακαλύπτει κανείς ότι αυτό το γεγονός της απώλειας του λιμανιού της Παλαιάς Πάφου περιγράφεται από τον Αρχιμανδρίτη Κυπριανό στην **Χρονολογική Ιστορία της Νήσου Κύπρου**, που τυπώθηκε το 1788 στη Βενετία. Σύμφωνα με τον «εθνικό» μας ιστορικό, το λιμάνι της αρχαίας Πάφου που υπήρχε την εποχή που βασίλευε ο Αγαπήνορας, ο μυθικός Αρκάς ιδρυτής του ιερού της Αφροδίτης, έκλεισε από την πλευρά της θάλασσας και μάλιστα δημιούργησε έλος που προκαλούσε πυρετούς στους κατοίκους.

Για χίλια και πλέον χρόνια αυτό το αόρατο σήμερα λιμάνι, χαμένο κάτω από τις προσχώσεις των ποταμών **Διάριζου** και **Χα Ποτάμι** που έχουν δημιουργήσει μια εύφορη παράλια πεδιάδα με καταπράσινα περιβάλλοντα, καθόρισε τη γένεση και το θάνατο της πρώτης Πάφου ως διοικητικής πρωτεύουσας, αλλά και την επιλογή της θέσης για την ανέγερση του μνη-

μειακού τεμένους: εφόσον δεχτούμε τον κυρίαρχο ρόλο των ιερών του Κιτίου και της Πάφου στη διαχείριση του εμπορίου του χαλκού και των λιμανιών (τουλάχιστο στην περίοδο της Ύστερης Χαλκοκρατίας), τότε πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι η χωροθέτηση του τεμένους της Πάφου έγινε στο χαμηλό οροπέδιο των **Αλωνιών** γιατί από εκεί είχε άμεση πρόσβαση και ορατότητα στο λιμάνι. Μήπως, τελικά αυτό το πρώτο λιμάνι βρίσκεται θαμμένο ανάμεσα στις Λούρες και την ακτή;

Οι δρόμοι του χαλκού

Η μεταφορά του λιμανιού στη Νέα Πάφο δεν θα επηρέαζε μόνο τη κλίμακα του αστικού κέντρου της παλιάς πρωτεύουσας που θα αρχίσει να συρρικνώνεται και να εγκαταλείπεται. Θα αφήσει τα σημάδια της σε όλη την επικράτεια του βασιλείου της Πάφου αφού αναγκαστικά θα αλλάξει η σχέση των διαδρομών και των σταθμών που διανύουν τα караβάγια για να μεταφέρουν το μετάλλευμα από τους πρόποδες του Τροόδους στην ακτή. Ο πολιτικός ηγέτης και οικονομικός διαχειριστής του βασιλείου πρέπει να οργανώσει εκ νέου τη διαδρομή ώστε το μετάλλευμα να καταλήγει στη **Νέα Πάφο**, κοντά στο νέο λιμάνι. Με αυτή τη νέα διαδρομή, πρέπει να σχετίζονται οι δυο επιγραφές του βασιλιά Νικοκλή που σήμερα βρίσκονται εντοιχισμένες στην πρόσοψη του ναού της Αγίας Μονής, ψηλά στα βουνά της Πάφου, σε ένα διάσελο που εποπτεύει τις κοιλάδες του Ξερού στα ανατολικά και της Έζουσας στα δυτικά.

Η πολιτειακή δομή της Αρχαίας Κύπρου αναπτύχθηκε για να εξυπηρετήσει την οικονομία του χαλκού, και το ίδιο οικονομικό σύστημα ίσχυε μέχρι το 300 π.Χ. όταν ο Πτολεμαίος Α' κατέλυσε τα κυπριακά βασίλεια και μετέτρεψε για

πρώτη φορά την Κύπρο σε επαρχία της αυτοκρατορίας του. Μια επαρχία πολύτιμη, πρώτα για τους Πτολεμαίους και αργότερα για τους Ρωμαίους, εξ αιτίας της ποσότητας αλλά και της ποιότητας του χαλκού που τους προσέφερε και, επίσης της εμπειρίας και ειδικότητας που είχαν οι Κύπριοι στη ναυπήγηση πλοίων από τον δασικό πλούτο του Τροόδους – αφού για χίλια συνεχή χρόνια κάθε αυτόνομη πόλη της Κύπρου διατηρούσε δικό της εμπορικό και πολεμικό στόλο. Αρκεί να θυμηθούμε με πόσους ξεχωριστούς πολεμικούς στόλους προσέτρεξαν οι Κύπριοι βασιλείς να συνδράμουν τον Μέγα Αλέξανδρο στην πολιορκία της Τύρου.

Όμως, οι νέοι ηγέτες δεν έφτιαξαν ποτέ ένα νέο ελληνικού τύπου ναό για να συμβολίζει την πολιτική ενοποίηση του νησιού που επιβλήθηκε για πρώτη φορά κάτω από μια αποικιακή διοίκηση. Αντίθετα, από όλα τα μεγάλα αστικά τεμένη της Κύπρου, όπως ήταν της Σαλαμίνας και της Αμθούνας, οικειοποιήθηκαν το πανάρχαιο παφιακό μεγαλιθικό τέμενος και το κατέστησαν σύμβολο της νέας τάξης πραγμάτων.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ιερού δεν 'εξελληνίστηκε' ποτέ. Σε αυτό το ανοιχτό τέμενος, που αντιπροσωπεύει τη χαρακτηριστική θρησκευτική αρχιτεκτονική της Κύπρου από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ένας **κωνικός λίθος (βαίτυλος)** επέιχε θέση ανεικονικού λατρευτικού αγάλματος της θεάς. Ούτε και αυτός αντικαταστάθηκε με ανθρωπόμορφο άγαλμα. Απεικονίζεται ακόμη και στα κυπριακά νομίσματα της Ρωμαϊκής περιόδου.

Από τον 3ο αι. π.Χ. η Άνασσα της Πάφου, που πια καλείται Αφροδίτη, αποκτά ένα νέο ρόλο, ο οποίος δεν έχει πια σχέση με ένα λιμάνι ή με μια δυναστεία βασιλέων και αρχιερέων της θεάς, που διατήρησαν τον απόλυτο έλεγχο του πολιτικού και λατρευτικού περιβάλλοντος της Πάφου μέχρι και τον τελευταίο. Θεά και ιερό αποκτούν μια δεύτερη ζωή ως το υπ' αριθμόν ένα θρησκευτικό κέντρο μιας πολιτικά ενοποιημένης Κύπρου, που όμως δεν ήταν πλέον παρά μια αποικία.

Τον 1ο αι. π.Χ. ανατέθηκε στο ιερό της θεάς ένα άγαλμα προς τιμήν του Ποτάμωνα, ενός Κύπριου που αναδείχθηκε στο υψηλό αξίωμα του αντιστράτηγου και διευθυντή των μεταλλίων της Κύπρου. Η ανάθεση έγινε από το Κοινό των Κυπρίων που βασικό του μέλημα ήταν, κατά τα άλλα, η λατρεία των

νέων ηγεμόνων. Είναι καιρός να αξιολογήσουμε την επιλογή του συγκεκριμένου ιερού της Παλαιάφου από τους ξένους ηγεμόνες ως 'θεάτρου' της πολιτικής τους προπαγάνδας σε μια εποχή που η Παλαιάφου είχε παύσει να είναι πολιτικά κέντρο. Αυτή η επιλογή πρέπει να οφείλεται στη σημασία που το πανάρχαιο μεγαλιθικό τέμενος είχε αποκτήσει ως ο θρησκευτικός, πολιτικός και οικονομικός 'ομφαλός' ενός μεγάλου κυπριακού βασιλείου χίλια χρόνια πριν από την κατάκτηση της Κύπρου και την κατάλυση των βασιλείων το 300 π.Χ.

Σε αυτή την πρώιμη καθοριστική περίοδο αποσκοπούν να διεισδύσουν οι έρευνες του Πανεπιστημίου Κύπρου, για να καταγράψουν τη σταδιακή ανοδική πορεία της πολιτείας της αρχαίας Πάφου, από τους πρώτους αιώνες της ίδρυσής της ως λιμανιού μέχρι και την κορύφωση της οικονομικής και πολιτικής της πορείας στα Αρχαϊκά και Κλασικά χρόνια, όταν το βασίλειο της Πάφου ήταν συνώνυμο με μια λαμπρή ελληνική βασιλική δυναστεία.

Στους μακροπρόθεσμους στόχους του προγράμματος είναι ο εντοπισμός της λεκάνης του λιμανιού, που βέβαια είναι θαμμένη στη στεριά, και η διερεύνηση των χαλκοφόρων περιοχών στους νότιους πρόποδες του Τροόδους, από όπου θα είχαν την αφετηρία οι διαδρομές που πρέπει να ακολουθούσαν τα καραβάνια από τα μεταλλεία για να φτάσουν στο ιερό και το λιμάνι.

Εγκαινιάσαμε τη νέα προσέγγιση στην αρχαιολογία της Παλαιάφου με ψηφιακή χαρτογράφηση μέσης χωρικής κλίμακας που μας επέτρεψε να κατανοήσουμε καλύτερα το άμεσο αστικό περιβάλλον της αρχαίας πόλης. Συνεχίσαμε με ανασκαφικές έρευνες μικρο-κλίμακας, σε σκάμματα των 4x4 μέτρων, για να επαληθεύσουμε υποθέσεις και να χαρτογραφήσουμε τα νέα δεδομένα.

Τέλος, διευρύνουμε το ερευνητικό πρόγραμμα ώστε να αρχίσει να συγκεντρώνει και να αναλύει δεδομένα που αφορούν στη μακρο-κλίμακα ολόκληρης της υδρολογικής λεκάνης της Πάφου, με στόχο να εντοπίσουμε και να χαρτογραφήσουμε εκείνα τα τεκμήρια που αναδεικνύουν το οικονομικό σύστημα της αρχαίας πολιτείας: τα μεταλλεία, τους δρόμους του χαλκού, τη σχέση των οικισμών της ενδοχώρας του βασιλείου της Πάφου με το διοικητικό τους κέντρο, και την πύλη εξόδου προς τη θάλασσα, το αρχαίο λιμάνι.

Ο κωνικός λίθος του ιερού της Αφροδίτης και η επιγραφή, ΚΟΙΝΟΝ ΚΥΠΡΙΩΝ, στον οπισθότυπο χάλκινου Ρωμαϊκού νομίσματος του Καρακάλλα (198-217 μ.Χ.). [Νομισματική συλλογή Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπεζής Κύπρου].

Η αρχαιολογία της Πάφου ξεκινά το Μεσαίωνα, με ταξιδιώτες-προσκυνητές που ταξιδεύουν προς τους Αγίους Τόπους και με μορφωμένους περιηγητές που εξερευνούν την Ανατολή. Κανείς, όμως, δεν αντιλαμβάνεται τη διαφορά μεταξύ της Νέας και Παλαιάς Πάφου, και έτσι όλοι προσπαθούν να εντοπίσουν το περίφημο ιερό της Αφροδίτης, που αναφέρουν οι αρχαίοι συγγραφείς, ανάμεσα στις αρχαιότητες της Νέας Πάφου.

1519: Ένας Ελβετός προσκυνητής, ο Ludwig Tschudi, αναγνωρίζει στα ερείπια δίπλα από το Μεσαιωνικό κάστρο στα Κούκλια το ιερό της Μεγάλης Θεάς, της Αφροδίτης της Πάφου. Στο ίδιο συμπέρασμα φτάνει και ο Βενετός Francesco Attar το 1540.

1800: Ο Αυστριακός Joseph von Hammer-Purgstall που ασχολείται με την αρχαιολογία της Ανατολής, περνά από την Παλαίπαφο και αφήνει μια από τις πρώτες περιγραφές της περιοχής. Στον **Τάφο της Ρήγαινας** στην περιοχή **Αρκάλου**, βλέπει μια επιγραφή στο κυπριακό

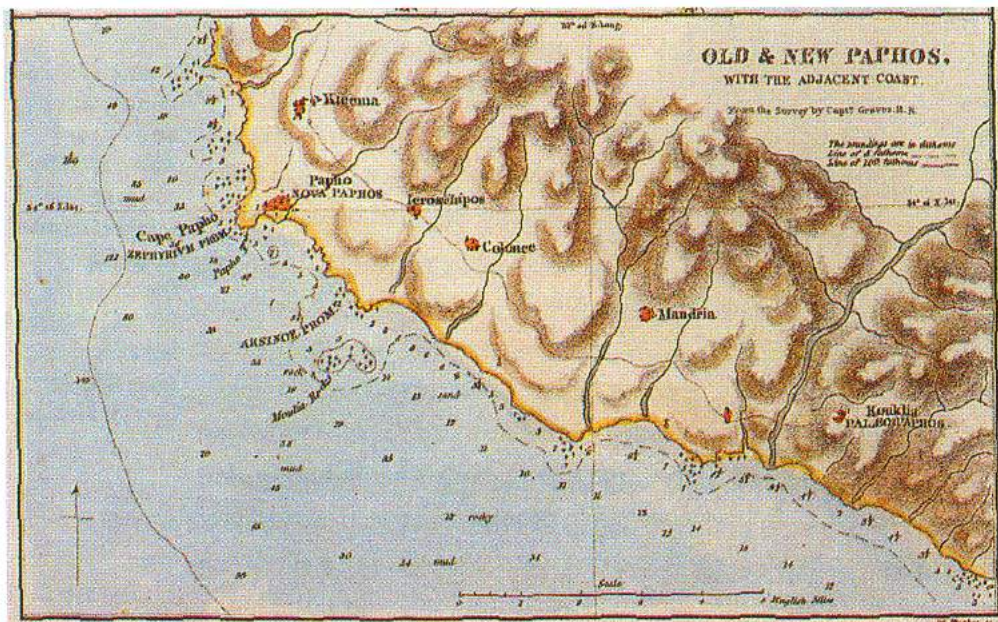
ιερού, το μέγεθος των οποίων τον είχε δικαιολογημένα εντυπωσιάσει.

1862: Η επιγραφή στο **Σπήλαιο της Ρήγαινας** αφαιρείται από τον Δούκα de Luynes και, μαζί με μια δεύτερη, που βρέθηκε σε δύο τμήματα στο θάλαμο του τάφου, μεταφέρονται στο Λούβρο, όπου και βρίσκονται μέχρι σήμερα. Με την αποκρυπτογράφηση της κυπριακής συλλαβικής γραφής λίγα χρόνια αργότερα (1871), διαφαίνεται ότι οι επιγραφές αυτές είναι στην ελληνική γλώσσα και ότι αναφέρουν τα ονόματα των «βασιλέων και ιερέων της Άναςσας», Εχέτιμου και Τιμοχάρη.

1869-70: Γίνονται οι πρώτες ανασκαφές στα Κούκλια από τον ιταλικής καταγωγής πρόξενο των Ηνωμένων Πολιτειών στην Κύπρο, και περίφημο θησαυροθήρα Luigi Palma di Cesnola. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του ίδιου, οι έρευνές του δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα.

1888: Αρχαιολογοί της Βρετανικής Σχολής Αθηνών ξεκινούν ανασκαφές στο νησί υπό την αιγίδα του Cyprus Exploration Fund, ενός

Thomas Graves, 'Old and New Paphos with the adjacent coast', London 1850. Χάρτης ναυσιπλοΐας ανάμεσα στις ακτές της Παλαιάς και Νέας Πάφου. Αποτέλεσμα της πρώτης υδρογραφικής έρευνας του Βρετανικού Ναυτικού στις ακτές της Κύπρου. (Χαρτογραφική συλλογή Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπεζής Κύπρου).

Ιστορία της έρευνας

συλλαβάριο, την οποία αντιγράφει. Βλέπε, F.G. Maier, "From Hammer von Purgstall to F.B. Welch. The archaeology of Old Paphos, 1802-1899", 70-79, στο V. Tatton-Brown (επιμ.), *Cyprus in the 19th Century AD. Fact, Fancy and Fiction, Papers of the 22nd British Museum Classical Colloquium*, Oxford (2001).

1806: Ένας Ισπανός ταξιδιώτης, ο αυτοσποκαλούμενος Ali Bey al Abbassi δημιουργεί τα πρώτα σχέδια των μνημειακών τοίχων του

ταμείου που ιδρύθηκε στο Λονδίνο για τη χρηματοδότηση αρχαιολογικών ερευνών στην Κύπρο. Σύμφωνα με άρθρο στους Times της Νέας Υόρκης, που δημοσιεύτηκε το ίδιο έτος, το κύριο έργο της αποστολής ήταν «η ανασκαφή του μεγάλου Ναού της Αφροδίτης στην παλαιά Πάφο. Καθώς υπήρξε ένα από τα δύο ή τρία μεγάλα κέντρα λατρείας στον αρχαίο κόσμο, ο χώρος αυτός φάνηκε ότι θα απέδιδε σίγουρα σημαντικά αποτελέσματα» (The New York Times, 14 Οκτω-

βρίου 1888). Η Βρετανική αποστολή, ενισχυμένη με 230 ντόπιους εργάτες, έσκαψε στο ιερό για τρεις μήνες. Εκτός από το ιερό, ανέσκαψαν και τάφους στη θέση **Ξυλινός**. Σύμφωνα με τον ισχύοντα ακόμη τότε νόμο της οθωμανικής διοίκησης, σημαντικό μέρος από τα ευρήματα περιήλθαν στην ιδιοκτησία της Βρετανικής αποστολής. Μεταφέρθηκαν στη Μεγάλη Βρετανία και μοιράστηκαν ανάμεσα στο Βρετανικό Μουσείο και στα Μουσεία Ashmolean της Οξφόρδης και Fitzwilliam του Cambridge. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών δημοσιεύθηκαν με τη μορφή άρθρων σε περιοδικά. Βλέπε, E.A. Gardner, D.G. Hogarth, M.R. James και R.E. Smith, "Excavations in Cyprus, 1887-1888", *Journal of Hellenic Studies* 9 (1888), 149-271.

1950-1955: Πέρασε μισός και πλέον αιώνας προτού μια δεύτερη βρετανική αποστολή, γνωστή ως *British Kouklia Expedition*, επιστρέψει στην Παλαίπαφο. Επικεφαλής ήταν ο επιγραφολόγος Terence B. Mitford του Πανεπιστημίου του St. Andrews και ο John H. Iliffe, διευθυντής των Μουσείων του Λίβερπουλ. Ανασκάπτουν στο ιερό αλλά και σε άλλες θέσεις. Περίπου ένα χιλιόμετρο στα βορειοανατολικά του ιερού, στο λόφο **Μάρτσελλος**, αποκαλύπτουν τμήμα ισχυρού τείχους με πύλη, και το ερμηνεύουν ως τμήμα του τείχους που περιέκλειε την πόλη στην Κυπροαρχαϊκή και Κυπροκλασική περίοδο. Στη ΒΑ πλευρά του τείχους ανασκάπτουν την επίκωση μια μεγάλης τάφρου, η οποία περιείχε ένα από τα μεγαλύτερα σύνολα αρχαϊκής γλυπτικής της Κύπρου και το μεγαλύτερο σύνολο επιγραφών στην κυπροσυλλαβική γραφή που βρέθηκαν μέχρι σήμερα στο νησί.

Η ίδια βρετανική αποστολή αποκαλύπτει στα ΝΑ, στο λόφο **Χατζηαμπουλλά**, ένα μεγάλο κτίριο κατασκευασμένο από πελεκητούς λίθους και πλακοστρωμένα δάπεδα. Εξαιτίας της μνημειακής του αρχιτεκτονικής, δικαιολογημένα ερμηνεύεται σαν ανάκτορο. Ένας ισχυρός και συμπαγής τοίχος στην ανατολική πλευρά του κτιρίου ερμηνεύεται και αυτός από τους ανασκαφείς ως τμήμα του τείχους της πόλεως. Ανασκάπτουν επίσης σημαντικούς τάφους της Ύστερης Χαλκοκρατίας στις θέσεις **Ασπρογή**, **Ευρετή** και **Καμίνια** και δύο τάφους της Κυπρογεωμετρικής περιόδου στη θέση **Σκάλες**. Σε άρθρα τους, οι Mitford και Iliffe έκαναν σύντομες αναφορές στις έρευνές τους αλλά δεν προχώρησαν ποτέ σε πλήρη δημοσίευση των ανασκαφών τους (βλέπε, J.H. Iliffe και T.B. Mitford, "Excavations at Kouklia (Old Paphos) Cyprus, 1950", *Antiquaries Journal* 31 (1951), 51-66).

Δεν έχει ακόμη δημοσιευτεί το μεγάλο σύνολο των Αρχαϊκών αγαλμάτων από τον **Μάρτσελλο** αλλά το περίφημο σώμα των συλλαβικών επιγραφών δημοσιεύτηκε από τον κορυφαίο επιγραφολόγο Olivier Masson, ο οποίος βασίστηκε εν πολλοίς στις σημειώσεις του Mitford (βλέπε, O. Masson και T.B. Mitford, *Les inscriptions syllabiques de Kouklia-Paphos, Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern* 4,

Konstanz, 1986). Το έργο της μελέτης των τάφων της Ύστερης Χαλκοκρατίας ανέλαβε να διεκπεραιώσει ένας άλλος Βρετανός αρχαιολόγος, ο Hector Catling (η δημοσίευσή τους αναμένεται ακόμη). Για το ανακτορικό οικοδόμημα στον Χατζηαμπουλλά δημοσιεύτηκε μόνο μια αρχιτεκτονική ανάλυση (βλέπε, Jorg Schäfer, *Ein Perserbau in Alt-Paphos? OrArch* 3 (1960), 155-175) αλλά δεν γνωρίζουμε τίποτα για τα κινητά ευρήματα που είχαν έρθει στο φως.

1966: Ξεκινά ένα μακροχρόνιο πρόγραμμα ανασκαφών, που διευθύνεται από τον καθηγητή Franz Georg Maier και υποστηρίζεται από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και, αρχικά, από το Πανεπιστήμιο της Κονσταντίας (μέχρι το 1971) και μετά (1972 και εξής) της Ζυρίχης. Η αποστολή αναλαμβάνει να συνεχίσει και να δημοσιεύσει τις έρευνες του *British Kouklia Expedition*, που είχαν μείνει ημιτελείς, στη σειρά *Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern*.

Έτσι, ολοκληρώνεται η διερεύνηση του τείχους στο **Μάρτσελλο**. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής του μνημειακού τείχους και των τάφων που βρέθηκαν στον ίδιο λόφο, δημοσιεύθηκαν πρόσφατα (βλέπε, F.G. Maier, *Nordost-Tor und persische Belagerungsrampe in Alt-Paphos III. Grabungsbefund und Baugeschichte, Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern* 6, Mainz am Rhein, 2008).

1973-1979 και 1993-1995, 1997: Συνεχίζεται η διερεύνηση του ιερού, το οποίο ανασκάπτεται συστηματικά για πρώτη φορά. Οι έρευνες αυτές τεκμηριώνουν ότι η μεγαλιθική διαμόρφωση του ιερού χρονολογείται στο τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας.

1979-1982: Ανασκάπτουν τις βιοτεχνικές εγκαταστάσεις παραγωγής ζάχαρης που λειτουργούσαν εντός του ιερού και τις εγκαταστάσεις στην τοποθεσία Σταυρός, περίπου 700 μέτρα στα δυτικά του Κάστρου (προς την θάλασσα, και πολύ κοντά στο σύγχρονο αυτοκινητόδρομο).

1979-1980: Σωστική ανασκαφή στη θέση **Σκάλες**, με επικεφαλής τον τότε διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων, δρ Βάσο Καραγιώργη, φέρνει στο φως μια νεκρόπολη της πρώιμης Κυπρογεωμετρικής περιόδου, που συνέχισε να είναι σε χρήση μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια. Η ανασκαφή και δημοσίευση της νεκρόπολης μόλις τρία χρόνια μετά (βλέπε, V. Karageorghis, *Palaepaphos-Skales. An Iron Age Cemetery in Cyprus, Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern* 3, Konstanz, 1983) καταδεικνύει ότι η Πάφος στην αρχή της πρώτης χιλιετίας διατήρησε οργανωμένες εμπορικές σχέσεις με τον κόσμο εκτός του νησιού. Σε ένα από τους πιο πλούσιους τάφους, τον Τάφο 49 βρέθηκαν τρεις οβελοί, ο ένας από τους οποίους έφερε την αρχαιότερη ελληνική επιγραφή που βρέθηκε μέχρι σήμερα στην Κύπρο. Στην κυπριακή συλλαβική γραφή αναγράφεται το όνομα **Οφέλης**, στη γενική, για να δηλώσει ιδιοκτησία επί του αντικειμένου. Η επι-

γραφή του Οφέλη παραμένει το αρχαιότερο τεκμήριο της χρήσης του συλλαβαρίου από την ελληνική γλώσσα στην Κύπρο και συγκεκριμένα από την Αρκαδο-Κυπριακή διάλεκτο.

1984: Εκδίδεται ο τόμος F.G. Maier και V. Karageorghis, *Paphos. History and Archaeology, Nicosia* (1984). Ο τόμος συνοψίζει τα μέχρι τότε αποτελέσματα της ελβετογερμανικής αποστολής μαζί με τα δεδομένα που προέκυψαν από τις σωστικές ανασκαφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων και συνδέει την ιστορία και τις έρευνες στην Παλαίπαφο με την αρχαιολογία της Νέας Πάφου. Παραμένει μέχρι σήμερα βασικό εγχειρίδιο για την αρχαιολογία της Παλαίπαφου από το Χαλκολιθικό περίοδο μέχρι το Μεσαίωνα.

1990: Δημοσιεύονται οι τάφοι που ανέσκαψε το Τμήμα Αρχαιοτήτων στις θέσεις **Τερατσούδια** και **Ελιομύλια** και που χρονολογούνται στην Ύστερη Χαλκοκρατία. Βλέπε, V. Karageorghis, *Tombs at Palaepaphos. 1. Teratsoudhia, 2. Eliomylia, Nicosia, 1990*.

Ένα εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο για τον επισκέπτη και τον μελετητή είναι ο **Οδηγός Παλαίπαφου (Κούκλια)** του καθηγητή F.G. Maier, ο οποίος περιέχει ανάμεσα σε άλλα εμπεριστατωμένη βιβλιογραφία για την ιστορία των ερευνών στην Παλαίπαφο μέχρι και τις αρχές του 21ου αιώνα. Εκδόθηκε από το Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου στα αγγλικά (2004), γερμανικά (2006) και ελληνικά (2007). Βλέπε, F.G. Maier (with contributions by S. Hadjisavvas and M.-L. von Wartburg), *Guide to Palaepaphos (Kouklia), Nicosia 2004*.

Θερμές ευχαριστίες

Στους Διευθυντές, Λειτουργούς και Τεχνικούς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου, και ιδιαίτερα στους πρώην Διευθυντές, Δρα Σοφκλή Χατζησάββα για την άδεια εργασιών του 2002-2003 και Δρα Παύλο Φλουρέντζο για τις άδειες ανασκαφών 2006-2009, και βέβαια στη νυν Διευθύντρια Δρα Μαρία Χατζηκωστή για την άδεια έρευνας 2010.

Στο Διευθυντή και τους Λειτουργούς του Τμήματος Κτηματολογίου και Χωρομετρίας

Στο Διευθυντή και τους Λειτουργούς του Τμήματος Γεωλογικής Επισκόπησης.

Στα στελέχη του Τμήματος Αρχαιοτήτων που εργάζονται στο Κούκλια, για τη φιλοξενία του Ιερού και του Μουσείου, για τη φροντίδα με την οποία περιβάλλουν την αποστολή του Πανεπιστημίου που φιλοξενείται στο «ταιφλίκι».

Στο Κοινοτικό Συμβούλιο Κουκλιών και ιδιαίτερα στον Κοινοτάρχη, κύριο Χρίστο Μιλτιάδου.

Στην Εταιρεία Λανίτη για την επιχορήγηση της πανεπιστημιακής ανασκαφής, γεγονός που επέτρεψε να αυξηθούν οι αριθμοί των φοιτητών που συμμετέχουν στο πρόγραμμα.

Στους συναδέλφους καθηγητές Βασιλική Κασσιανίδου και Γιώργο Παπασάββα για τη συμμετοχή τους στις εργασίες πεδίου 2002 και 2003, και στις δεκάδες των φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, αλλά και μεταπτυχιακών φοιτητών από τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Κρήτης, που συμμετείχαν εθελοντικά στις έρευνες από το 2002 ως και σήμερα.

Πηγές

Πρόσφατη Βιβλιογραφία που αφορά στις έρευνες Παλαίπαφου:

- Αγαπίου, Άθως 2010: *Τοπογραφία θέσεων της ευρύτερης περιοχής Πάφου κατά την 3η και 2η χιλιετία π.Χ. και μελέτη της πορείας της αστικοποίησης με την υποστήριξη Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών*. Αδμοσίευτη διπλωματική εργασία Μάστερ, Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Αγαπίου, Α., Μ. Ιακωβου, Α. Σαρρίσ 2010: 'Spatial analysis of the Bronze Age sites of the region of Paphos in southwest Cyprus with the use of Geographical Information Systems'. *Computer applications and Quantitative Methods in Archaeology – CAA 2010*, F.J. Melero and Pedro Cano (eds), Granada.
- Ιακωβου Μ. 2008: 'The Palaepaphos Urban Landscape Project: Theoretical Background and Preliminary Report 2006-2007'. *Report of the Department of Antiquities*, 263-289.
- Ιακωβου, Μ. (υπό εκτύπωση): 'Paphos before Palaepaphos. New approaches to the history of the Paphian kingdom.' *Proceedings of an International Conference held in the University of Cyprus in honour of Dr Ivo Nicolau*, D. Michaelides (ed.). Nicosia: University of Cyprus.
- Ιακωβου, Μ. (υπό εκτύπωση): 'From regional gateway to Cypriot kingdom. Copper deposits and copper routes in the chora of Paphos.' In *Eastern Mediterranean Metallurgy and Metalwork in the Second Millennium BC*. *Proceedings of an International Conference in honour of Jim Muhly*, V. Kasianidou and G. Papasavvas (eds), Nicosia: University of Cyprus.
- Ιακωβου Μ., Stylianidis E., Sarris A., Αγαπίου Α., 2009: 'A long-term response to the need to make modern development and the preservation of the archaeo-cultural record mutually compatible operations: the GIS contribution'. *22nd CIPA Symposium*, Kyoto, Japan.
- Σαράκη, Άννα 2010: *Η Πολιτιστική Οργάνωση της Αρχαίας Κύπρου από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού μέχρι το τέλος της Κυπροκλασικής περιόδου, με βάση τα αρχαιολογικά τεκμήρια*. Αδμοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Σταμάτης, Γιώργος 2005. *Παλαίπαφος Κύπρου: Η Συμβολή των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών και των Γεωφυσικών Διοσκοπήσεων στη Διερεύνηση της Αρχαιολογικής Τοπογραφίας και Οικιστικής Οργάνωσης της Περιοχής*. Αδμοσίευτη διπλωματική εργασία Μάστερ, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Οι κύριοι επιστημονικοί συνεργάτες του προγράμματος Παλαίπαφου είναι:

- Μαρία Ιακώβου, Καθηγήτρια Προϊστορικής και Πρωτοϊστορικής Αρχαιολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, επιστημονική υπεύθυνη των ερευνητικών προγραμμάτων και της πανεπιστημιακής ανασκαφής Παλαίπαφου.
- Απόστολος Σαρρής, Διευθυντής του Εργαστηρίου Γεωφυσικής – Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης & Αρχαιοπεριβάλλοντος στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, του Ιδρύματος Τεχνολογίας & Έρευνας, Κρήτη.
- Ανδρέας Ανδρέου, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πληροφορικής, Πανεπιστημίου Κύπρου
- Στράτος Στυλιανίδης, Λέκτορας Φωτογραμμετρίας-Γεωδαισίας του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Άννα Σαράκη, υποψήφια διδάκτωρ Πανεπιστημίου Κύπρου και αναπληρώτρια διευθύντρια των ανασκαφών Παλαίπαφου από το 2006.
- Άθως Αγαπίου, τοπογράφος-μηχανικός, υποψήφιος διδάκτωρ ΤΕΠΑΚ, μεταπτυχιακός συνεργάτης υπεύθυνος διαχείρισης του συστήματος GIS από το 2007.